

el-Menhûl'den İlcâm'a Gazzâlî'ye Göre Kelâm İlmi ve Kelâmcılar

Osman DEMİR

Çanakkale 18 Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Özet

İslâm düşünce tarihinin en önemli mütefekkirlerinden biri olan Gazzâlî, görüşleriyle dinî ilimlerin çoğunda ciddi değişimlere sebep olmuştur. Onun kelâm ilminde ise özel bir yeri vardır. Bu ilmin tarihinde yeni bir dönemi başlatan Gazzâlî, kendisinden sonraki gelişimi hem metot hem de muhteva olarak etkilemiştir. O, bu disiplinin geçmiş birikimine ve dönemindeki uygulamalarına yönelik önemli tespitlerde de bulunmuştur. Kelâmın İslâmî ilimler içindeki aslî ve temellendirici rolünün farkında olan Gazzâlî, dönemin şartlarının da etkisiyle bu ilmin metodundan ve yanlış uygulamalarından kaynaklanan sorunlara dikkat çekmiştir. Bazen bu eleştiriler topyekün bir kelâm sorgulamasına dönüşmüş ve bu tavır onun kelâma verdiği değer ve bu ilmin diğer ilimler içindeki konumu ile çelişir görünmüştür. Bu nedenle onun kelâmcılığı kadar kelâm ilmi ve kelâmcılar hakkındaki değerlendirmeleri de öteden beri tartışılmıştır. Bu çerçevede Gazzâlî'nin Eş'arî kelâmına tamamen bağlı olduğu, mezhebini kısmen ya da tamamen terk ettiği, tasavvufa meylettği, kelâmı felsefileştirdiği ve kelâm ve felsefe düşmanı olduğu gibi, birbirinden oldukça farklı görüşler

ortaya atılmıştır. Bu makalede, Gazzâlî'nin kelâm ilmi ve kelâmcılar hakkındaki görüşleri kronolojik olarak ortaya konulacak ve buradan hareketle onun kelâm algısı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, Kelâm İlmi, Kelâmcılar, Kelâm Eleştirisi, Küllî İlim.

Giriş

Şüphesiz İslâm düşünce tarihinin en önemli mütefekkirlerinden biri, fikirleriyle dinî ilimlerin çoğunda ciddi değişimlere sebep olan Gazzâlî'dir. Onu, İslâm akîdesini felsefî ve bâtinî etkilerden korumak için cedel metodunu ustalıkla kullanan bir kelâmcı, hakikate ulaşmak için sûfî epistemolojiyi benimseyen ve çağındaki ulemâda görülen zaafiyeti zühd ahlâkıyla çözmeye çalışan bir mutasavvıf, İslâm toplumunda mantığa meşrûiyet kazandıran ve bu ilmi din ilimlerinin mukaddimesi haline getiren bir mantıkçı, felsefeye olan vukûfiyeti ve Meşşâî geleneğe yönelttiği eleştirileri nedeniyle bir filozof, fıkıh usûlünün diğer disiplinlere olan nisbetini belirleyen bir usulcü ve maneviyat öğretisiyle din ilimlerini canlandırmaya çalışan bir ahlakçı olarak görmek mümkünse de aslında onu tek başına bir ilim dalına hasretmek doğru olmayacaktır. O, kelâmdan fıkha, felsefeden mantığa, tasavvuftan ahlaka, etkileri halen devam eden önemli fikirler ve eserler bırakmış olan büyük bir İslâm âlimidir.

Kelâm tarihinde özel bir konuma sahip olan Gazzâlî, bu disiplinin geçmiş birikimine ve mevcut uygulamalarına yönelik önemli eleştirilerde bulunmuştur. Bu nedenle onun kelâmcılığı kadar, kelâm ilmi ve kelâmcılar hakkındaki değerlendirmeleri de öteden beri tartışmalara ve araştırmalara konu olmuştur. Bu çerçevede Gazzâlî'nin Eşarî kelâmına tamamen bağlı olduğu,¹ mezhebini kısmen ya da tamamen terk ettiği,² son tahlilde tasavvufa

1 Montgomery Watt, *Müslüman Aydın*, çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2003, s. 111-118; Oliver Leaman, "Gazzâlî ve Eş'ariyye", çev. Yaşar Türben, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 31 (2009) s. 193-209; Richard M. Frank, *Al-Ghazâlî and the Ash'arite School*, Duke University, Durham 1994, s. 92, 99.

2 B. Abrahamov, "Al-Ghazâlî's Theory of Causality", *Studia Islamica*, sy. 67 (1988) s. 75-98; K. Nakamura, "Was Ghazâlî an Ash'arite?", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 51 (1993) s. 1-24. Oliver Leaman, George Makdisî'den naklen, Gazzâlî'nin asla bir Eş'arî kelâmcısı olmadığı söyler; bkz. a.g.m. s. 196.

meylettiği,³ tasavvuf ile sünnî akîdeyi uzlaştırdığı,⁴ kelâm konusunda gerçek fikirlerini gizlediği,⁵ kelâmı felsefileştirdiği⁶ ve kelâm ve felsefe düşmanı olduğu⁷ gibi birbirinden oldukça farklı görüşler ortaya atılmıştır.

Düşünce dünyamıza yön veren tarihî şahsiyetleri doğru anlamak başlı başına bir meseledir. Bu şahıs Gazzâlî gibi, düşünceye yön veren, zengin bir birikime ve geniş ilgi alanına sahip, *mütebahhir* bir âlim olduğunda iş daha da güçleşir. Bu faaliyet doğru bir yöneme dayanmadığı taktirde sonucun sağlıklı biçimde elde edilmesi zordur. Bu nedenle, düşünürümüzün kelâm ilmi ve kelâmcılar hakkında görüşlerini doğru anlamak için öncelikle onun otantikliği tespit edilen eserlerini kronolojik⁸ bir sırayla okumaya ve elde etti-

- 3 Celâl M. Abdülhamîd Mûsâ, *Neş etü'l-Eş'ariyye ve tetavvuruhâ*, Dârül-Kitâbi'l-Lübnânî, Beyrut 1982, s. 424-426; Ömer Ferruh, *Târihul-fikril-Arabî ilâ eyyâmî İbn Haldun*, Dârü'l-ilm, Beyrut 1983, s. 499-500; Cemil Salibâ, "el-Gazzâlî ve ilmü'l-kelâm", *Mecelletu Mecma' il- Lügati'l-Arabiyye bi-Dımaşk (RAAD)*, sy. 45 (1970), s. 748-773; İbnü'l-Cevzî'nin Gazzâlî'nin kelâmı tasavvufa sattığını iddia ettiğini söylenilmektedir; bkz. M.M. Şerif, *İslam Düşünce Tarihi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1990, c. II, s. 261.
- 4 Fazlurrahman, Gazzâlî'nin tasavvufu dinin bütünleyici parçası haline getirerek, Sünnî İslâmı yeniden kurmakla kalmadığını aynı zamanda tasavvufu gayr-i İslâmî unsurlardan ayıklayarak ıslah ettiğini ve Sünniliğin hizmetine sunduğunu söyler; bkz. Fazlurrahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara 1992, s. 195.
- 5 Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ*'da kelâma karşı ortaya koyduğu olumlu tavrın, İslâmî ilimlerdeki değişim programını gerçekleştirinceye kadar, zamanındaki ulemânın tepkisini çekmemek adına yapılan bir takıyye olduğu söylenmiştir; bkz. Havva Lazarus-Yafeh, *Studies on Ghazâlî*, The Hebrew University, Jerusalem 1975, s. 387-388.
- 6 Klasik dönemde İbn Teymiyye ve İbn Haldun başta olmak üzere bir çok âlim tarafından dile getirilen bu görüş, sonraları oldukça taraftar bulmuştur; bkz. İbn Teymiyye, *er-Red ale'l-mantıkyyîn*, Dârü'l-fikri'l-Lübnânî, Beyrut 1993, s. 42-43; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983, c. II, s. 1086-1087, 1167-1168, 1174-1175. Goodman, Gazzâlî'nin tezlerinin Eş'arî kelâmından çok İbn Sînâ'nın felsefî-bilimsel açıklamalarına benzediğini söyler; bkz. L.Goodman, "Did al-Ghazâlî deny causality?", *Studia Islamica*, sy. 47 (1978) s. 83-120. Ayrıca bkz. İzmirli İsmâil Hakkı, *Yeni İlmî Kelâm*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1341/1339, c. I, s. 82-90; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlimi: Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul 1981, s. 28-29.
- 7 Hüseyin Atay iddialarını Gazzâlî'nin açık bir felsefe ve kelâm düşmanı olduğu noktasına kadar götürür; bkz. "Gazzâlî'de ve İbn Rüşd Felsefesinin Karşılaştırılması", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, I/2 (2003), s. 13 vd.
- 8 Burada, Gazzâlî'nin eserlerinin kronolojisi hakkında yapılan çalışmalar içinde George Hourani'nin makalesini dikkate aldığımızı belirtmemiz gerekir; bkz. Albert Hourani, "The Revised Chronology of Ghazâlî's Writings" *Journal of American Oriental Studies (JAOS)*, II/2 (1984), s. 225-233.

ğımız neticeleri eserin muhtevası içinde değerlendirmeye çalıştık. Sonra, bu verilerin Gazzâlî'nin düşünce sistemindeki yerini saptamak amacıyla, bu bilgileri, onun farklı muhtevaya sahip eserleri ile mantıksal ilişkiler kurarak anlamaya çalıştık. Süreç boyunca, düşüncenin oluşuma zemin hazırlayan sosyal, kültürel, siyasi ve psikolojik şartları da göz önünde bulundurduk.

Bu makalede Gazzâlî'nin kelâm ilmine ve kelâmcılara bakışı, tarih sırasına göre ortaya konacak ve buradan hareketle onun kelâm algısına dair bazı sonuçlara ulaşılabacaktır. Gazzâlî üzerinde yapılan bir çok çalışmada bu hususa değinilmiştir ancak -tespit edebildiğimiz kadarıyla- mesele bu çerçevede yeterince ele alınmamıştır.⁹ Gazzâlî'nin kelâma ve kelâmcılara bakışını kavramak, bu ilmin tarihsel sürecini kavramak ve günümüzdeki temsilcilerine vereceği mesajlar bakımından da oldukça önemlidir.

A. *İhyâ* Öncesi: Sünnî İtikadın Tesisi ve Takviyesi (470-488/1077-1095)

Gazzâlî, ilk eserlerinden olan *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*'ü hocası Cüveynî'nin vefatından önce Nişabur'daki eğitimi sırasında kaleme almıştır. Bu kitabın hocası tarafından oldukça beğenildiği rivayet edilir. Eserin hemen başında, kelâm ilminin dinî ilimler içindeki yeri hakkında bazı özet bilgiler veren Gazzâlî, burada şerh ilimleri; kelâm, usûl ve fıkıh olarak sıralamakta ve bu ilimlerin konularına, gayelerine ve birbirleriyle irtibatlı oldukları noktalara temas etmektedir. Buna göre kelâmın maddesi; kesin deliller ile yanlışlar, bilgi ile inanç ve aklın geçerli olduğu alanlar ile aklın sınırları arasını temyiz etmektir. O, kelâmın amacını ise klasik anlayışa bağlı olarak tevhid prensibi etrafında belirlemektedir. Buna göre kelâm; âlemin yaratılmışlığını, bir yaratıcıya olan ihtiyacını, bu yaratıcının kemâl sıfatlarla nitelenmesini, olumsuz özelliklerden ise tenzih edilmesini ve O'nun mucizelerle desteklenen peygamberler gönderme gücüne sahip olduğunu konu alan bir ilimdir. Bu bakımdan kelâm, usûl ilminin de dayanağını (*mebnâ*) oluşturur.

9 Bu konuda yapılan çalışmalardan bazıları şöyle sıralanabilir: Frank, *Al-Ghazâlî and the Ash'arite School*; Nakamura, "Was Ghazâlî an Ash'arite?"; Michael E. Marmura, "Ghazâlî and Ash'arism Revisited", *Arabic Sciences and Philosophy*, sy. 12 (2002), s. 91-110.

Çünkü şeriatın koyduğu ilkeler kabul edilmeden ve peygamberlerin getirdikleri hususlar tasdik olunmadan, hükümlerin dayanağı olan bu delilleri kavramak mümkün değildir.¹⁰ Her ilmin, üzerinde fikir birliğine varılan ve ihtilaf edilen konuları bulunduğunu belirten Gazzâlî, kelâmı ittifak edilen hususları; açıkça idrak olunanlar (*bedîhiyyât*) zorunlu bilgiler (*zarûriyyât*) ve akılla kavranılabilir olanlar (*ma'kûlât*) şeklinde sıralar ve örnek olarak akıl sahiplerinin ezeli varlığın mevcudiyeti noktasında ittifak etmelerini gösterir. Ona göre kelâmdaki ihtilaf meseleler ise, delillerin çatışmasından ya da şüphelerden meydana gelmektedir.¹¹

Hocasının vefatı üzerine 478/1085 tarihinde Nizamülmülk'le tanışması, Gazzâlî için yeni bir dönemin başlangıcı olur. Büyük bir idarî ve siyasî deha olan bu devlet adamı, genç âlimin ilmini ve zekasını takdir etmiş, hedeflerine ulaşmak için ondan istifade etmiştir. Nizâmülmülk'ün yanında altı yıl geçirdiği düşünülen Gazzâlî, 484/1091 yılında Bağdat'taki Nizamiye Medresesinin başına tayin edilir. Dört yıl süren bu dönem onun telif hayatının en verimli devresini oluşturur. Bu sırada tasnif çalışmalarının yanında üç yüz kadar öğrenciye ders veren Gazzâlî, diğer yandan felsefe incelemelerine de zaman ayırmaktadır. İleride ilk dönem kelâmcılarını, sağlıklı öncüllere dayanmadan, yüzeysel bilgilerle felsefe eleştirisi yapmakla itham edecek olan Gazzâlî, iki yılı aşkın bir süreyi Meşşâf felsefeyi incelemekle geçirir. Onun felsefeye olan bu ilgisi, tabiatında bulunan hakikati arama içgüdüsünün de zorunlu bir sonucudur.¹² Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde, Müslümanlar arasında ciddi siyâsî ve kültürel tartışmalar yapılmakta, diğer taraftan toplumda felsefî ve bâtinî fikirler giderek itibar görmeye başlamaktadır. Ehl-i sünnet âlimlerinin buna karşı yoğun bir fikrî mücadele içinde bulunduğu bir ortamda Gazzâlî, bir koldan bâtinîlere karşı bir kampanya yürütürken,¹³ diğer taraftan, fikrî hasımları olan filozofları ilzam için ön hazırlık yapmaktadır. Nitekim uzun bir araştırma döneminin ardından, filozofların fikirlerini tarafsız olarak ele alan

10 Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, nşr. Muhammed Hasan Heyto, Dâru'l-fikr, Dimeşk 1980, s. 3-4.

11 Gazzâlî, *el-Menhûl*, s. 5.

12 Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-dalâl*, nşr. Abdülhalîm Mahmûd, Mektebetü'l-enclo el-Mısırye, Kahire 1962, s.126.

13 Gazzâlî, Bâtinîleri siyasî ve kültürel bir tehlike olarak görmüş ve onların fikirlerini reddetmek için *Fedâihü'l-bâtinîyye* ve *Kıstâsu'l-müstakîm* gibi eserler kaleme almıştır; bkz. Said Özervarlı, "Gazzâlî (Kelâm İlimindeki Yeri)", *DİA*, c. XIII, s. 506.

Makâsıdu'l-felâsife adlı eseri kaleme alır. Bir iddiaya göre bu eser, İbn Sina'nın Farsça yazmış olduğu *Dânişnâme-i Alâi*'nin Arapça çevirisidir.¹⁴ Bunun hemen ardından, filozofların sistemlerindeki çelişkileri göstermek için *Tehâfütü'l-felâsife*'yi telif eder. O, eserin hemen başında, eleştirideki yöntemini açıkça belirtmekte, filozoflara karşı yıkıcı bir tavırla karşı çıkacağını ve bu nedenle de eserin adını özenle seçtiğini vurgulamaktadır.¹⁵ Gazzâlî, *felâsifeyi* sıkıştırarak için Eş'arîliğin bütün argümanlarını ve kelâmın cedel metodunu en sert biçimde kullanır. Bu nedenle *Tehâfüt*, kelâmın savunmacı yönünü en iyi temsil eden eserlerden biri olarak gösterilebilir. İtirazlarını yirmi başlık altında sıralayan Gazzâlî, *felâsifenin* bu meselelerin üçünde küfre düştüğünü, diğerlerinde ise yanlış olduğunu ispata çalışır.¹⁶ Gazzâlî'nin tekfire konu ettiği bu hususlar; âlemin kâdemi, Allah'ın cüziyyâtı bilmesi ve haşrin cismânîliği meseleleridir. Gazzâlî, filozoflar karşısında yeri geldiğinde bütün mezheplerin delillerinden faydalanacağını da açıkça belirtmektedir:

“Benim onlara (filozoflara) karşı çıkmam, bir şeyi savunmak veya ispat etmek için olmayıp inkâr etmek ve onları dava etmek içindir. Çeşitli suçlamalarla onların inançlarını kesinkes çürütmektir. Bazen Mu'tezile mezhebine göre onları suçlarım, bazen Kerrâmiye mezhebine göre, bazen Vâkıfiye mezhebine göre, bütün mezhepleri birden onlara karşı kullanırım. Diğer mezhepler ayrıntıda bize aykırı olsalar da, dinin esaslarına dokunmamaktadırlar. Onlara karşı gösterişte bulunabilirim. Zira musibetler karşısında kinler kalkar, gider.”¹⁷

Gazzâlî, Meşşâî geleneğin ulûhiyet, tabiat ve âhiret anlayışını eleştirirken, onların felsefî sisteminin önemli bir parçası olan mantığı almakta bir mahsur görmemektedir.¹⁸ Ona göre, felsefenin en

14 S. Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge*, çev. Ali Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul 1985, s. 156.

15 Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, nşr.-çev. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarioğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2005, s. 106. Kutluer'e göre özenle seçilen bu başlık, Gazzâlî'nin hem gayesini hem de yöntemini göstermekte ve açıkça filozofların sistemini çökmeyi amaçlamaktadır; bkz. İlhan Kutluer, “Gazzâlî'nin Felsefî Serüveni”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 13 (2000), s. 257.

16 Gazzâlî İslâm filozoflarının, naslara aykırı görüşleri sebebiyle tekfir edilmesi gerektiğini diğer eserlerinde de dile getirir; bkz. *el-Iktisâd fi'l-i'tikâd*, nşr. İbrâhim Agah Çubukçu-Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1962, s. 249-250; a.mlf., *el-Munkız*, s. 147, 152-153.

17 Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, s. 9.

18 Gazzâlî'nin mantık ilmine bakışı örnek gösterilerek, onun felsefî ilimleri toptan reddetmeyip daha çok eklektik bir tavırla onu içselleştirip dinî ilim-

faydalı kısmı olan bu mantık, İslâmî ilimler sahasında vazgeçilmez bir kıymete sahiptir. Böylece o, mantık aracılığıyla dinî ilimler içinde özel bir konuma sahip olan fıkıh ve kelâmı tutarlı hale getirmeyi arzular. Kamuoyunda mantık konusunda var olan olumsuz tepkileri azaltmak için ise bu bilimin temellerinin İslâm'da var olduğunu savunur. Ona göre mantık ilmi, kelâmda, kitâbu'n-nazar, kitâbü'l-cedel ve medâriku'l-ukûl adı verilen bölümlerde işlenmektedir. Filozoflar tarafından kullanılan mantık, kelâm kitaplarında var olan bu ilimlerden sadece ibareleri bakımından farklıdır. Felsefe kitaplarının hemen başında mantık adını gören kelâmcıların, bu ilmi sadece felâsifenin bildiğini sanmalarının nedeni de budur. Bu nedenle Gazzâlî'ye göre, delilin şartları ve mahiyetinden bahseden mantık ilmi kelâma dâhildir:

“Mantık ilminin dinle müspet ya da menfi bir alakası yoktur. Bilakis bu ilim, delillerin, kıyasların, burhanla ilgili öncül şartlarının ve terkiplerinin özelliklerini, doğru tariflerin şartlarını ve tertip yollarını inceler. İlim ya bilme yolu tarif olan tasavvurdur ya da burhan yoluyla bilinen tasdiktir. Burada inkarı gerektiren bir husus yoktur. Bilakis bu, kelâm alimlerinin ve mantıkçıların deliller hakkında zikrettikleri şeyler türündendir. Ve onlardan sadece ibareler, istilahlar ve tâli kısımlara verdikleri fazla ehemmiyetle ayrılırlar.”¹⁹

Gazzâlî, ileride mantık delillerini ihtiva eden medâriku'l-ukûlü (akılların idrak kaynakları) başlı başına ele alacağını ancak bunu kelâmcıların ya da fıkıhçıların deyimleriyle değil, mantıkçıların terminolojisi (*ibare*) ile yazacağını belirtir:

“Evet, filozofların “Mantığı iyi bilmek gerekir.” şeklindeki görüşleri doğrudur; ancak mantık filozoflara özgü bir şey değildir. O sadece bizim kelâm ilminde “kitâbu'n-nazar” adını verdiğimiz bir yöntemdir. Fakat onlar bu lafzı abartarak “mantık” şeklinde değiştirmişlerdir. Bazen biz onu “kitâbü'l-cedel”, bazen de “medâriku'l-ukûl” adıyla anarız. Kıt akıllı olduğu halde zeki görünmek isteyen biri, mantık adını duyduğu zaman onun sadece filozofların bildiği, kelâmcıların ise bilmediği ilginç bir ilim olduğunu sanır. Biz bu kavram kargaşasını ortadan kaldırmak ve bu saptırıcı hileyi kökünden kazımak için bu kitapta

ler içine dâhil ettiği, belirli konularına karşı çıktığı bu disiplinin pek çok dalını ise sahiplendiği dile getirilir; bkz. Ömer Mahir Alper, “Gazzâlî'nin Felsefî Geleneğe Bakışı: O gerçekten bir felsefe karşıtı mıydı?”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4 (2001) s. 87-109.

19 Gazzâlî, *el-Munkız*, s. 150-151. Ayrıca bkz. Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Müessesetü'l-Halebî, Kahire 1967/1387, c. I, s. 29.

“medâriku'l-ukûl” konusunu ele almak, kelâmcıların ve usulcülerin terimlerini değil, mantıkçıların terimlerini kendi kalıpları içinde kullanmak, terim terim onların izinden giderek bu kitapta onların diliyle yani mantıkçıların ifadeleriyle tartışmak istiyoruz.”²⁰

Gazzâlî *Tehâfüt*'te reddedilen felsefî ifadeleri anlamayanları, daha sonra kaleme alacağını söylediği bu eseri ezberlemeye teşvik etmektedir. Burada sözkonusu edilen eser, fıkıh ve kelâmda araştırma yöntemlerinin belirlenmesini konu alan *Mi'yârü'l-ilm*'dir. Gazzâlî mantık ilmini, insan aklını duyuların ve vehimlerin yanlışlıklarından koruyan bir ölçü (*mi'yar*) olarak görür. O bu eserin hemen ardından, Bağdat'ta hocalık yaptığı sırada yazdığı *Mihakku'n-nazar*'da ise mantık terimlerinin yerine İslâmî içerikli terimler önermektedir.²¹ Onun, mantık ilmine meşrûiyet kazandırma çabası sonraki yıllarda da devam etmiş, *el-Kıstâsu'l-müstakîm*'de bir yandan bâtnîlerin masum imam öğretisini geçersiz kılmaya çalışırken, diğer yandan kıyasın suretini Kur'ân'dan çıkarmaya çalışmıştır.²² Delilin iptali halinde onun kanıtlayacağı hükmün de zarar göreceği ilkesi (*in' ikâs-ı edille*) üzerine kurulan klasik anlayışı reddeden Gazzâlî, dinî sahada mantık ilkelerine sarılmanın bir sakınca doğurmayacağını belirtir.²³ Bunun için Hz. İbrahim'in Kur'ân'da geçen ispat delillerini²⁴ ve diğer bazı âyetleri mantık terminolojisine aktarır.²⁵ Sonuçta Gazzâlî, iddialarını biraz daha ileri götürecek “Mantık bilmeyenin ilmine itibar olunmaz.” diyecek ve bu ilmi tüm teorik ilimlerin girizgahı haline getirecektir.²⁶

Âhirette saadete ulaşmanın tek başına bilgiyle olmayacağını düşünen Gazzâlî, doğru davranışın (amel) ölçüsünü de (mizan)

20 Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, s. 10-11. Gazzâlî *Mi'yâr*'da da bu niyetini belirtmektedir; bkz. *Mi'yârü'l-ilm fî fenni'l-mantık*, Dâru'l-Endelüs, Beyrut, ts., s. 27-28.

21 Örnekler için bkz. Refik el-Acem, *Mihakkü'n-nazar*, nşr. Refik el-Acem, Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, Beyrut 1994, s. 29 vd.

22 Eserin adını, İsrâ 17/35'te geçen “Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi (*el-kıstâsu'l-müstakîm*) ile tartın” âyetinden hareketle veren Gazzâlî'ye göre kıyasın beş şekli de Kur'ân'da vardır; bkz. Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, nşr. Victor Chelhot, Daru'l-Maşrik, Beyrut 1983, s. 41-43, 85-91.

23 Gazzâlî, *el-Munkız*, s. 150.

24 Bkz. el-Bakara 2/258; el-En'âm 6/76-78.

25 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, s. 49, 55.

26 Gazzâlî, *el-Mustasfâ: İslam Hukuk Metodolojisi*, çev. Yunus Apaydın, Klasik Yayınları, İstanbul 2006, c. I, s. 17.

belirlemeye çalışır. O, bu dönemin ürünü olan *Mizânü'l-amel*'de, kelâm ve fıkıhî nazarî, tasavvufu ise amelî bir ilim olarak niteler. Ona göre, nazarî bilgi tek başına yeterli değildir; dolayısıyla, bu bilgilerin tasavvuf yoluyla davranışlara aktarılması gerekir. Bu nedenle burhânî ilimleri (fıkıh ve kelâm) tamamlayan bir kişi saade-te ulaşmak için sûfilik yoluna girmelidir. Bu iki yol (nazarî-amelî) birbirinin karşıtı değil, birbirini tamamlayan ve güvenli kılan yollardır. Gazzâlî bu yolları, keskin zekâyâ sahip, ilme kıymet veren ve ilim tahsil edecek birini bulan kişiler için uygun görmektedir.²⁷

Gazzâlî mantık eserlerinde, bu ilmi yeterince önemsemediklerini söylediği kelâm geleneğine yönelik eleştirilerde bulunur. Ona göre bunun doğal bir sonucu olarak mânâdan çok lafza yönelen kelâmcılar, görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Oysaki ıstılahlar konusunda ihtilafa düşmeye gerek yoktur. Basit bir akıl yürütmeye bile yanlışların çoğunun düşünceyi lafızlardan isteğinden kaynaklandığı anlaşılır. Oysaki düşünceyi tam olarak kavrayan bir kimse, lafzın değişmesiyle birlikte düşüncenin değişmeyeceğini bilir. Lafzın kurallarıyla düşüncenin kurallarını birbirine karıştıran ya da onları bilmeyen kişi ise şaşırır ve doğru bilgi için bir yöntem olmadığını zanneder. Bu nedenle kuşkuya götüren çelişkileri ve ihtilafları gidermenin yegâne aracı mantıktır.²⁸

Gazzâlî, kelâmcıların dil ile düşünce arasını ayıramama nedenini ise, onların hissî idrak-aklî idrâk, mahsûs-ma'kûl arasında bir fark gözetmemelerine bağlar. Bu nedenle onlar için, nefste oluşan kendinde kavram (küllî sûret) bir sorun oluşturmuş, böylece kafaları karışarak, soyut ve kendinde gerçekliği olan bir kavramın varlığı ya da yokluğu konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Gazzâlî'ye göre, kelâmcılar aklî idrâkin mahiyetini de tam olarak çözememişlerdir. Bireyleri içine alan bu küllî mücerred mananın idraki, ma'kûlün mahsûstan, başka bir deyişle düşüncenin dilden ayrıldığı ilk noktadır. Çünkü aklın, duyuvar yoluyla kabul edilen bilgiler üzerindeki tasarrufu ilk olarak burada başlar. Aklın bu işlevinde şaşkınlığa düşen kişi ise bundan daha kapalı olan konularda başarısız olur. Gazzâlî'ye göre anlaşılması zor olsa da bu küllî kavramı bilmek son derece önemlidir. Çünkü ma'kûlat, yani mantığın kalan tüm konu-

27 Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, Daru'l-Hikme, Dimaşk 1986, s. 42-43.

28 Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, s. 19; a.mlf. *el-Mustasfâ*, I, 35-36. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Ali Durusoy, "Gazzali'de Mantık Biliminin Yeri ve Önemi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 13 (2000), s. 306-307.

ları tümellerin gerçekleştirilmesi için birer dal gibidir.²⁹ Kavramın kendinde gerçekliğini kavrayamayan kelâmçılar, ister istemez tanım (had) konusunda da yanılmışlardır.³⁰

Gazzâlî eleştirilerini, ilk dönemde fıkıh ve kelâmda en geçerli ispat yöntemi olan kıyas üzerinde de yoğunlaştırmıştır. Ona göre fıkıhçılar tarafından kullanılan kıyas (analoji/temsil) ile kelâmın kıyas yöntemi (*kıyâsu's-şâhid ale'l-gâib*) zorunlu bir netice vermemektedir. Çünkü bu kıyaslar çoğunlukla mutlak anlamda yaygınlık kazanmaları nedeniyle kabul edilen meşhur öncüllere dayanmaktadır. Bu nedenle onlar tarafından yapılan kıyasların çelişkili ve şaşırtıcı sonuçlar doğurması kaçınılmazdır.³¹ Gazzâlî'ye göre mantıktaki temsîlin karşılığı olan kıyas, fıkhıta kullanılabilir de kelâmda asla kullanılamaz. Şöyleki fikhî kıyas, zan ifade eden meşhûrâta dayalı önermeler üzerine bina edilebilir. Çünkü fıkhıta kesinlik peşinde koşmak gerçekte mümkün olmayan salt bir arzudan ibarettir.³² Kelâmî kıyasın ise doğru bir netice vermesi için zorunlu öncüllere (*zarûriyât*) dayanması gerekir. Bu nedenle kelâmçılar, meşhûrât üzerine bina ettikleri tartışmalarda (cedel) akılları karıştığı için sonuca varamamışlardır. Bu durum bilgisizlikten kaynaklanmakta olup, tam olarak ne olup bittiğinden kelâmçıların da haberi yoktur. Ona göre kelâm ve fıkıh metinlerinde çokça yanlışla rastlanmasının nedenlerinden biri de, uygulamada orta terimin (*illet*) tam olarak araştırılmaması ve kıyasın şekilleri ile kısımlarının birbirine karıştırılmasıdır.³³ Tüm bu nedenlerle kelâmçıların gerçeğe ulaşma yöntemini sağlıklı bulmayan Gazzâlî, ulaşılan sonuçların da güvenli olmadığını belirtir. Böylece o, hakikate ulaşma

29 Gazzali, *Mi'yâru'l-ilm*, s. 244-247; a.mlf. *Mihakkü'n-nazar*, s. 81-82; a.mlf. *el-Mustasfâ*, c. I, s. 55. Gazzâlî, esmâ-i hüsnâ şerhi olan *el-Maksadü'l-esnâ*'da bu kâideyi uygulamış, isim, müsemmâ ve tesmiye arasını; eşyanın hakikatte, zihinde ve dilde varlığı olduğunu söyleyerek ayırmıştır; bkz. Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., s. 6-7.

30 Gazzali, *Mi'yâru'l-ilm*, s. 201-203; a.mlf. *el-Mustasfâ*, c. I, s. 38-39.

31 Gazzâlî, *el-Kıstâsu'l-müstakîm*, s. 94, 96,100-101; a.mlf. *el-Mustasfâ*, c. I, s. 75; Durusoy, a.g.m., s. 311; Gazzâlî, kıyas yöntemi hakkındaki eleştirilerini bir eserinde toplamıştır; bkz. *Esâsü'l-kıyâs*, nşr. Fehd b. Muhammed Serhan, Şeriketü'l-Ubeykan, Riyad 1993.

32 Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, s. 145-146; a.mlf., *Mihakkü'n-nazar*, s. 107-108; Durusoy, a.g.m., s. 313-315.

33 Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, s.121, 128; a.mlf., *Mihakkü'n-nazar*, s. 111; a.mlf., *el-Kıstâsu'l-müstakîm*, s. 96.

noktasındaki mevcut yöntemlerinden şüphe duymaya başlar ve kendisini tatmin edecek sağlıklı bir metot arayışına girer:

“Bize miras kalan bilgilerin verdiği şüphe araştırmaya çağırır. Şüpheler ise kişiyi gerçeğe götürür. Her kim şüphe etmez ise araştıramaz, kim araştırma yapmazsa da gerçeği göremez. Gerçeği göremeyen ise körlük ve sapıklıkta kalır. Böyle olmaktan Allah’a sığınırız.”³⁴

Böylece mantık ilminin dinî ilimler içindeki yerini sağlamlaştıran Gazzâlî, Haşviye'nin ifrata, Mu'tezile ile filozofların ise tefrite varan görüşleri arasında itikatta orta ve güvenilir yolu göstermek amacıyla *el-İktisâd fi'l-İtikâd*³⁵ adındaki eseri kaleme alır. O, bu eserde âlemin yaratılışı (*hudûs*) başta olmak üzere tüm itikadî konuları yapıcı bir tarzda ele alacağını önceden haber vermiştir.³⁶ Ona göre buradaki bilgiler, kelâmdan kâfi miktarı öğrenmek ve mutaassıp bidatçilere cevap vermek için yeterlidir. İtikadî meselelerde zihninde şüphe uyanan kimselere öncelikle tatbik edilmesi gereken bu eser,³⁷ kelâm metoduna daha yakındır. Burada kelâmın gayesini; “Allah Teâlâ'nın varlığını, sıfatlarını, fiillerini ve Peygamberlerin doğruluğunu deliller ile ispat etmek” olarak açıklayan Gazzâlî,³⁸ bu delillerin, manevî hastalıkların tedavisinde kullanılan ilaçlar hükmünde olduğunu belirtir ve bunu uygulayacak doktorun (kelâmcı) yetenekli, sağlam görüşlü ve keskin zekalı olmasını zorunlu görür.³⁹

el-İktisâd'da kelâm delillerinin tatbiki bakımından insanları dörde ayıran Gazzâlî, birinci grupta; Allah'a inanan, ibadetlerini yerini getiren ve günlük işlerle meşgul olan halk tabakasının olduğunu söyler. Bu grubu kendi haline bırakmak ve kelâm ilmini öğrenmeye teşvikten uzak tutmak gerekir. İkinci grupta ise hakkı kabulden sarfı nazar eden ve ancak kılıç zoruyla yola gelen kâfirler ve bidatçiler bulunur. Üçüncü grupta yaratılıştan zeki ve kavrayışlı olan ancak taklit ile inanan insanlar vardır. Bu kişileri tedavi ederken dikkatli

34 Gazzâlî, *Mizanü'l-amel*, s. 153.

35 Gazzâlî, *el-İktisâd* s. 1-2

36 Gazzâlî, *Tehâfüt*, s. 47.

37 Gazzâlî, zeki ve uyanık olan ve nefsinde şüphe hastalığı uyanan bir kişiye, elli sayfadan ibaret olan ve akâid üzerinde düşünmenin sınırlarını aşmayan *el-İktisâd*'daki kelâmın öğretilmesini gerekli görür; bkz. *İhyâ*, c. I, s. 134.

38 Gazzâlî, *el-İktisâd*, s. 8.

39 Gazzâlî, *el-İktisâd*, s. 9.

olmak ve onların şüphelerini ikna edici sözlerle gidermek gerekir. Dördüncü fırka ise simalarında zeka ve anlayış alameti bulunan ancak yoldan çıkan kimselerden oluşur. Hakkı kabul etmesi umulan bu gruba da yumuşak davranmak ve onları taassuba kaymadan doğru yola yöneltmek gerekir. Zira tartışma ve taassup bu grubun haktan ayrılma ihtimalini artırır. Ona göre, cehaletlerin çoğu hak ehlinden olan cahillerin kalbinde yerleşmiştir. Hakkı, araştırma ve ispatlama sergisinde teşhir eden bu kişiler, zayıf olan hasımlarına alay ve hakaret gözü ile bakabilmektedirler. Böylece muhataplarının içinde bulunan direnme ve karşı çıkma duygularını kamçılayarak bâtil itikadların gönüllere yerleşmesine sebep olurlar.⁴⁰ Gazzâlî durumlarına göre bu gruplara tatbik edilecek kelâm ilminin farz-ı kifaye hükmünde olduğunu belirtmektedir:

“Bu ilimde derinlere dalmanın ve bu fennin usul ve teferruatı ile meşgul olmanın hükmü farz-ı ayn değil, farz-ı kifayedir. Farz-ı ayn olmayışının sebebi daha önce ikinci girişte (*temhîd*) açıklanmıştı. Şöyle ki, halkın üzerine vâcib olan husus, kesin tasdik ile kalbi şek ve şüpheden temizlemektir. Şekkin giderilmesinin farz-ı ayn olması hususuna gelince; bu hüküm kalbinde şüphe hasil olan kişi hakkındadır. Akâidin temellerine dair şüphelerin giderilmesi zorunludur. Daha önce de değindiğimiz gibi nadiren de olsa şüphenin meydana gelmesi mümkündür. Keza doğru yola kesin deliller ile davet bir vazifedir. Bir bidatçi, birtakım şüpheler ileri sürerek ehl-i hakkı saptırmaya çalıştığında, onun bu şüphesini açığa vurması için direnecek ve bu saptırmanın kötülüğünü göstermek için taarruz edecek kişilere ihtiyaç vardır. Bu nedenle her bölgede bu ilim ile meşgul olarak bidatçi propagandalara karşı duran, gönülleri haktan yana döndüren ve Ehl-i sünnetin kalplerini, şüphelerin verdiği arızalardan temizleyen uzman kimselerin bulunması gerekir.”⁴¹

Kelâm ilmine duyulan ihtiyacın deva hükmünde olduğunu söyleyen Gazzâlî, daha genele hitap eden fıkıhın ise gıda hükmünde bulunduğunu söyler. Ona göre bu nedenle fıkıh ilmi, ilimlerin en önemlisidir. Çünkü sahabe fıkıhla iştil etmiş, birbirlerine olan danışmalarında ve ilmî müzâkerelerinde bu ilme müracaat etmişlerdir. Bu nedenle kelâm ilminin kıymetini büyüterek, onun asıl, fıkıhın ise fer’î olduğunu iddia etmek doğru değildir. Gazzâlî’ye göre esasen doğru olan bu söz, bu bağlamda (makâm) faydasızdır. Asıl olan sahih itikad ve kesin tasdik olsa da kelâm kitaplarını karıştırmadan sırf taklit ile bunu elde etmek mümkündür. Çünkü iti-

40 Gazzâlî, *el-İktisâd*, s. 9-12.

41 Gazzâlî, *el-İktisâd*, s. 13-14.

kad bahsinde burhanlara ve ince konulara nadiren ihtiyaç duyulur. Gazzâlî, kelâmın fıkha üstünlüğü iddia eden kişiyi; “Senin varlığın, hayatın ve sıhhatin benim sanatıma bağlı, önce hayat ve sağlık, sonra ise din ile meşgul olmak” diyerek kendi mesleğini yücelten doktora benzeter. Ona göre iyi niyetli gibi gözükken bu sözün altında yıkıcı bir maksadın olduğu açıktır.⁴²

Hakikati araştırma sürecinde ulaştığı bu nokta, Gazzâlî'nin zihin dünyasında ciddi bunalımlara yol açmış, Nizamiye Medresesi'nde son derece başarılı ve mutlu gibi görünen hayatı derinden sarsılmıştır. Bir süre sonra içindeki şüpheler dışa doğru yayılmaya başladı. Dünya alâkalarına boğulduğu için kendini suçlamaya başlar. Bu sebeple defalarca Bağdat'ı terketmeye niyetlense de, ününü ve mevkiini bırakmakta zorlanır. Ancak 488/1095 yılında başlayan bu kriz giderek psikolojik depresyonlara ve bunu takip eden fizyolojik rahatsızlıklara yol açar. Tedavi konusunda bilinen yöntemlerin işe yaramaması üzerine Bağdat'taki tüm imkanlarından vazgeçen Gazzâlî, uzun yıllar sürecek bir inziva dönemine başlamış olur.

B. İhyâ Süreci: Sükûnet Dönemi ve Dinî İlimleri Canlandırma Projesi (490-498/1095-1105)

Gazzâlî'nin en önemli eseri olan *İhyâu ulûmi'd-dîn* onun Bağdat'tan ayrılışını takip eden bu inziva döneminde telif edilmiştir. Bir ıslah hareketinin rehberi görünümünde olan *İhyâ*'da, Müslüman ilim geleneğinin içine düştüğü dinî, ahlâkî ve kültürel yozlaşmalar ele alınmakta ve çeşitli çözüm önerilerinde bulunmaktadır. Gazzâlî'nin “dünya âlimleri”, olarak nitelediği bu zümre, şeytanın da aldatmasıyla ilim kavramını yozlaştırmışlar, siyasetçilerin etkisi altına girerek, cedel ve münazara ile halkı aldatmaya başlamışlardır:

“Peygamberlerin vârisleri unvanıyla yol göstericiler olması gereken âlimler artık kalmadı ve onların yerini görüntülerinin gerisi olmayan âlimlik taslayanlar aldı. Şeytan bunların birçoğunu tuzağına düşürdü ve bu nedenle isyan içerisine daldılar. Dünyalık çıkar peşinde koştuklarından iyiyi çirkin, çirkinini de iyi göstermeye başladılar. Artık din ilmi kalmadı, yeryüzünü aydınlatan hidayet ışığı söndü. O kadar ki, onlar halkı, fitne zamanlarında kadıların hüküm verirken başvurdukları resmî fetvalardan, medrese öğrencisinin üstün gelmek ve hasmını sustur-

42 Gazzâlî, *el-Iktisâd*, s. 15.

mak için sarıldığı cedelden ve avamın dikkatini çekmek için vaizlerin kullandığı süslü ve gösterişli cümlelerden başka ilim kalmadığı vehmine ittiler. Çünkü onlar, bu üçü dışında harama düşüren bir tuzak ve dünyalık elde edecek başka bir yol görmüyorlardı. Selef-i salihinin gittiği yol olan ve Allah'ın Kur'ân'da fıkıh, hikmet, ilim, ziya, nur, hidayet ve rüşd diye isimlendirdiği âhîret yolu ilmi ise halkın gündeminden kaldırıldı ve unutulmaya terkedildi. Ne zaman ki dine zarar verecek bir gedik açıldı ve karanlığa yol açacak bir tehlike ortaya çıktı; dinî ilimleri yeniden canlandırmak (*ihyâ*), önceki imamların yöntemlerini ortaya çıkarmak ve peygamberler ile selef-i sâlihinin katında faydalı sayılan ilimleri izah etmek için bu kitabı yazmayı gerekli gördüm.”⁴³

Gazzâlî'nin dönemin ilim ahlakına yönelttiği bu eleştirilerden kelâm ilmi ile kelâmcılar da nasibini almıştır. Bu ilmin farz-ı kifaye olduğunu burada da vurgulayan Gazzâlî, esas itibarıyla kelâm delillerinin Kur'ân'da ve hadislerde bulunduğunu ve bu nedenle de faydalı olduğunu söyler. Kelâmcıların bunu aşan delilleri ise cedel, firkaların birbirini tenkit ederken çıkardığı gürültüler ile birçoğu hezeyandan ibaret olan ve insan mizacına ters düşen sözlerdir. Öyle ki, uzun uzadıya anlatılan bu sözlerin bazılarının din ile hiçbir ilgisi yoktur. Selef-i salihîn zamanında konuşulması yasak olan bu lâflar, âlimler sayesinde moda haline getirilmiştir.⁴⁴ Bu nedenle kelâm ilmine bidatçilerin propagandalarını durdurmak dışında bir ihtiyaç yoktur:

“Şayet hacca gidenlerin yolunu kesenler ortaya çıkmıyaydı, hac yolunun koruyucularına da ihtiyaç kalmazdı. Böylece para karşılığında hac yolunun güvenliğini sağlayan koruyucuların istihdam edilmesine olan gereksinim de ortadan kalkardı. Bunun gibi, şayet bidatçiler hezeyanlarını terketseleirdi, sahâbe-i kirâm zamanında kullanılan deliller yeterli olacak, kelâmcıların kullandığı delillere ihtiyaç olmayacaktı. Bu bakımdan kelâmcılar, kendilerinin dindeki yerlerinin ne olduğunu iyi bilmelidirler. Onların dindeki yerleri, hac yolunun koruyucularının sahip oldukları mevkidir. Bir koruyucu kendisini her ibadetten azat ederek, yalnız koruyucu sıfatıyla hacca gittiğinde, nasıl hacılardan sayılmaz ise bir kelâmcı da âhîret amellerini bırakıp, kendisini sadece münazara ve müdafaacı olarak görürse, kalbini yoklayıp kendisini islah etmediği takdirde din âlimlerinden sayılmaz. Kelâmcının ele aldığı meseleler herkesin ortak olduğu dinin itikad bölümüdür. Bu, kalp ile dilin zâhîrî amellerinden bir bölümdür. Kelâmcının halk tabakasından farkı, koruyuculuk yapmasından kaynaklanmaktadır.”⁴⁵

43 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 9.

44 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 35.

45 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 35-36.

Böylece kelâmı teknik bir ihtiyaç düzeyine indirgeyen Gazzâlî, bu ilimle meşgul olanların âlim sayılmak için zühd ahlakına sahip olmalarını şart koşturmaktadır. Ona göre Allah'ın sıfatlarının ve fiillerinin bilinmesi ile mükâşefe ilminde işaret edilen âhîret yolunun ilmi, hiçbir şekilde kelâmı uğraşarak öğrenilmez. Hatta kelâmı meşgul olmak bu ilmi öğrenmekten insanı alıkoyar. Bu makama varmak için gereken tek şey, hidâyetin başlangıcı olan ve nefisle yapılan mücâhededir. Gazzâlî, kelâmcının ve fıkıhçının derecesini halkın inancını savunma düzeyine indirgeyen bu yaklaşıma gelebilecek itirazın da farkındadır. Buna karşılık o, hakkı şahıslarla bilenlerin dalâlete düştüklerini, bu mertebelerin (kelâmcı, fıkıhçı) insanlar arasında taklit ile meşhur olduğunu, ashâb-ı kirâmın derecelerinin ise fıkıh veya kelâmdan değil, âhîret ilmine bağlılıktan kaynaklandığını söyler.⁴⁶ Gazzâlî *Eyyühe'l-veled* adlı risâlesinde de; kelâm, mantık, münazara, tıp, şiir, aruz, ilm-i nücûm, sarf ve nahiv ilimlerini tahsil edenlerin eline bir şey geçmeyeceğini, esas gayeyi unutup yalnız bunlarla meşgul olan kişinin, Allah'ın kendisine vermiş olduğu aziz ömrü zayi ettiğini belirtir.⁴⁷

Kelâm ilminin amacının; "Ehl-i sünnet itikadını korumak" olarak tekrarlayan Gazzâlî, *İhyâ'nın Kavâ'idü'l-akâid* kısmında anlatılanların bu hususta yeterli olacağını, bidatçi ile münazara için ise, itikâdî delillere dair orta hacimdeki *el-Iktisâd*'a başvurulması gerektiğini kaydeder. Bu miktardan fazlasını istemek ise, meselelerin ince noktalarını ve hakikatini başka yollardan aramaya çalışmaktır. Gazzâlî'ye göre kelâm ilmini, halk bidatler konusunda taassuba saplanmadan önce kullanmak gerekir. Çünkü cedel ilmini bilen bir bidatçiyi, kelâmî delillerle susturarak mezhebini zorla terkettirmek imkânsızdır. Bu kişi, susturulmayı nefsinin zaafına yorumlayacak ancak fikrine zaaf düşürmeye asla yanaşmayacaktır. Bâtılı tam olarak benimseyen ve kalbinde sapkınlık yerleşen kimseleri bu yoldan döndürmek ise çok zordur. Çünkü taassup, telâkkî ve inançları kalplere yerleştiren bir felâkettir. Esasında bu felâket kötü âlimlerin afetlerindedir. Zira sahtekâr âlimler, hak için ifrata saparlar ve bunda taassup gösterirler. Son asırlarda ortaya çıkan ve hakkında sayısız kitap telif edilen ihtilafların hiçbirisi selef-i sâlihîn zamanında görülmemiştir. Bu nedenle zehirden kaçıldığı gibi üm-

46 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 37.

47 Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled* (*Mecmûatü Resâili İmâm el-Gazzâlî* içinde) Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986, s. 155.

met-i Muhammed'in kökünü kurutan bir hastalık olan ihtilaflardan da kaçınmak gerekir.⁴⁸

Burada Gazzâlî'nin, kelâmın konusunda çok, onun yöntemine ve yanlış uygulamalarına karşı çıktığı görülmektedir. Onun cedel ve münazaraya karşı takındığı olumsuz tavır, topyekün kelâm ilmine cephe almasına yol açmıştır. Ona göre bir tartışma yöntemi olan cedel, mezhep ayrılıklarının zirvede olduğu bu dönemde fitne ve fesadın baş sebebidir. Allah bir kavmi helâk etmek istediğinde o topluluğa cedel hırsı vermesi yeterlidir.⁴⁹ Cedelciler, normal bir fıtrata sahip oldukları halde iç dünyalarında kötülük, inat ve taassup duyguları kabaran insanlardır. Bu nedenle insanların cedelden gerekirse zor kullanarak menedilmeleri gerekir.⁵⁰ O, cedele alternatif olarak ise Kur'an'da "en güzel şekli ile mücadele" olarak nitelenen bir metodu önermektedir:

"En güzel şekli ile mücadelenin manası şudur: Tartışmacının teslim ettiği esasları alırım ve *el-Iktisâd* kitabında sunduğum şekilde bu esasları hassas bir terazide tartar ve onlardan hakkı, doğruyu bulur çıkarırım. Eğer bu bulduğum onu ikna etmez ve zekâsı ile daha fazla izah isterse onu ölçülerini öğrenme derecesine yükseltirim. Bununla da ikna olmayarak bölünmüşlüğü meydana koyar, taassubu, çekişmesi ve inadı üzerinde ısrar ederse o zaman onu kılıç ile tedavi ederim. Allah Teala kılıç ve mizanı Kitâb-ı Mübîn'de birbirine yakın kılmıştır. Mahlukat içinde adaletin tesisi bu üç şey iledir. Kitap halk (*avâm*) içindir, mizan ise seçkinler (*havâs*) içindir. Kendisinde yaman bir güç bulunan bu demirden olan şeyler (kılıç) ise fitne çıkarmak ve te'vile kaçmak maksadı ile Kitab'ın müteşâbih âyetlerini kendilerine göre anlamak isteyenler içindir. Onlar, bu işin ehli olmadıklarını ise bilmemektedirler. Onun te'vilini ancak Allah ve ilimde derinleşmiş kişiler bilir, şarlatanlar değil."⁵¹

Gazzâlî, kelâm ilminin ortaya çıkışını ve yaygınlaşmasını ise dönemin sosyo-kültürel ve siyasî şartları bağlamında açıklamaktadır. Ona göre dört halife döneminden sonra haksız yere başa gelen idareciler, yetersizliklerinden dolayı âlimlerden fetva istemeye ve onlarla arkadaşlık kurmaya başladılar. Bu durum âlimleri fetva ve makam peşinde koşmaya sevk etti. Sonraki idareciler ise fetvadan çok akâidin esasları hakkında sarfedilen sözlere ve bunları ispatlayan delillere kulak verdiler. Yöneticilerin kelâm tartışmalarına rağ-

48 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 42-43.

49 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, s. 86.

50 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, s. 90-91.

51 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, s. 90.

bet etmesi üzerine halk da kelâma yöneldi ve bu sahada birçok kitap telif edilmeye başlandı. Böylece bu ilmin tartışma yolları tespit edildi, karşılıklı konuşmalarda, sözleri değiştirerek, ters yüz eden farklı bir ilim icat edildi. Gazzâlî tüm bu gerçeklere rağmen, kelâm- la uğraşan kişilerin, Allah'ın dinini müdafaa ettiklerini, sünnet-i seniyyeyi yaşatmaya ve bidatçıleri susturmaya çalıştıklarını iddia ettiklerini nakleder. Bununla da yetinmeyen kelâmçılar, metotlarının selefleri tarafından da takip edilen faydalı bir yol olduğunu savunurlar. Gazzâlî'ye göre, sonra gelen yöneticiler, kelâm ilmine dalmayı ve insanlara münazara kapılarını açmayı büyük taassuplar doğurduğu ve kan dökücü kavgalara sebebiyet verdiği için iyi görmemişler, bunun yerine fikhî tartışmalara meyletmişlerdir. Böyle olunca halk da aynı havaya girmiş, kelâm ve onunla ilgili bütün ilimleri terk ederek, Şâfiîler ile Hanefîler arasındaki ihtilaflı meselelere dalmışlardır. Gazzâlî'ye göre, dünyevî gücü elinde tutan yöneticiler fakihlerden başkalarının ihtilaflarını tartışmaya meyletse- lerdî ya da başka ilimlere yönelse- lerdî, onlardan dünyalık bekleyen âlimler de onların tarafına mey- leder ve çalışmalarını bu isteğe göre şekillendirirlerdi. Bu durumda da onlar, kendilerini haklı çıkarmak için, meşgul oldukları ilmi, dinî ilimlerden sayacaklar, bunlarla Allah rızası için ilgilendiklerini ileri süreceklerdi. İhtilaflı meselelere dalmanın tarihçesini bu şekilde özetleyen Gazzâlî kendi döneminde de durumun pek farklı olmadığını kaydeder.⁵²

Cedel ve kelâm ilminin öğrenilmesinin hükmü konusunda ifrata ve tefrite varan görüşler ortaya atıldığını belirten Gazzâlî, bir grubun onu bid'at ve haram, diğer bir grubun ise vacip ve farz olarak nitelediğini ifade eder. Hatta bu kişiler içinde tevhidin bilinmesine ve yerleşmesine vesile olduğu için kelâm ilmini amellerin en faziletli sayanlar da bulunmaktadır.⁵³ Gazzâlî, bu konuya açıklık getirme sadedinde, kelâm ve münâzara ilminin lehinde ve aleyhinde ortaya atılan görüşleri özetledikten sonra kendi kanaatini aktarmaya başlar. Ona göre haram olan şeyler duruma göre değiştiği gibi kelâm ilminin zararı ve faydası da durumlara göre değişir. Kelâmın zararı, şüpheye yol açması, insanı bâtil inançlara tahrik etmesi, kalpleri hak inançların kesinliğinden uzaklaştırması ve bidatçı inançların güçlenmesine vesile olmasıdır. Kelâmın faydalı tarafı

52 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 61. Gazzâlî bir başka yerde kelâm ilminin doğuşunu daha müspet bir şekilde izah etmekte ve bu ilmin bidat ehlinin fikirlerine karşı ortaya çıktığını söylemektedir; bkz. Gazzâlî, *el-Munkız*, s. 132-137.

53 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 130.

ise genelde hakikatleri keşfetmek ve bunları olduğu gibi bildirmek olsa da, görünürde kelâm bu işlevini yerine getirmekten uzaktır. Hatta tam tersine kelâmın insanların kafasını karıştırıp dalâlete götürdüğünü söylemek bile mümkündür.⁵⁴ Gazzâlî'ye göre, kelâmın tek bir menfaati vardır, o da halkın akîdesinin bekçiliğini yapmak ve cedel metodunu kullanarak onu bidatçilerin kurcalamasından korumaktır. Ancak kelâm bunu yaparken ölçülü olmalı, bir doktor titizliğiyle çalışmalı ve devayı tedavi ettiği kişilerin durumuna göre iyi ayarlamalıdır.⁵⁵

Gazzâlî'ye göre bunun dışında kalan kişileri, akîdesiyle başbaşa bırakmak gerekir. Çünkü bu kişilere kelâm öğretmek onların zihinlerini karıştırır, şüpheyi düşürür ve inançlarını sarsar. Bu konuda halkı yeni yetişen bir çocuğa benzeten Gazzâlî, kalpte imanın yerleşmesi için telkin suretiyle yapılan öğretimin yeterli olduğunu söyler. Halk, sadece Kur'ân'ı ve tefsirini okumalı, hadislerin manalarını anlamalı ve sâir ibadetlerle ilgilenmeli, cedelden ve kelâm dedikodularından ise muhafaza edilmelidir. Çünkü bu seviyedeki bir inancı cedel ile takviye etmek tıpkı bir ağacın gövdesini güçlendirmek için ona demirler sokmaya benzer. Halk inancı, sağlamlık bakımından, koskoca dağlar gibidir; felâket ve şimşeklerle yerinden kıpırdamaz. Buna mukâbil inancını cedelin taksimâtıyla koruyan kelâmcının akîdesi ise, havada asılı duran bir ip gibi esen rüzgarların tesiriyle sağa sola sallanmaktadır.⁵⁶

Gazzâlî, halk tabakasından bidate saplanan kişileri, yumuşak bir üslup kullanarak, Kur'ân ve sünnetin vaaz ve korkutma ile karışık delilleriyle ikna etmeyi daha doğru bulur. Çünkü bu metot, kafa karıştıran cedel ve münazaradan daha faydalıdır. Ona göre, cedel yoluyla delilleri sayıp münazara etmek ise tek bir yerde işe yarar. O da, halk tabakasından birinin bir başkasından dinlediği bir cedel ile bidate sapması ve buna inanmasıdır. Bidatlerin az olduğu ve mezhep çeşitliliğinin bulunmadığı beldelerde ise ispata girmeksizin sadece inançları zikretmek yeterlidir. Gazzâlî, bidatin yayılarak gençleri etkilemesinden korkulan durumlarda ise *Risâletü'l-Kudsîyye*'de⁵⁷ sınırları çizilen miktarda kelâmın öğretilmesinde bir mahsur görmez. Şüphe hastalığına tutulan, zeki ve uyanık kişiler ise kelâm de-

54 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 132.

55 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 133.

56 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 128-129.

57 *İhyâ*'nın *Kavâ'idü'l-akâid* kısmı, Kudüs'te yazıldığı için *er-Risâletü'l-kudsîyye* diye de anılır.

lillerinden kâfi miktarı içeren *el-İktisâd* ile tedavi edilmelidir. Gazzâlî her iki eserle de tatmin olmayan, hastalığı müzmin ve bulaşıcı hale gelmiş kişilerin de bulunabileceğini kabul etmektedir. İmkân nispetinde, bu kişileri de yumuşak bir üslupla tedaviye çalışmalı ve Allah'tan ümit kesmemelidir. Bu bakımdan her dönemde kelâmı uğraşan birilerinin olmasını zorunlu gören Gazzâlî, bu ilme duyulan ihtiyacın zamana göre değişebileceğini de hatırlatır. Fakat ona göre, kelâm eğitiminin fıkıh ve tefsir gibi umuma yayılması doğru değildir. Çünkü fıkıh herkesin ihtiyaç duyduğu bir gıda, kelâm ise devâdır.⁵⁸

Gazzâlî, kelâm ilminin *el-İktisâd*'da bahsettiği konu ve yöntemlerini aşan kısmını ise ikiye ayırmaktadır. Bunlardan ilki, î'timâd ve idraklerden bahsetmek, görme bahsine dalmak ve görmenin çeşitli isimlerle anılan zıtlarını araştırmak⁵⁹ vb. dalâlete götürücü tâbirler, hurafeler ve terimlerden oluşur. İkincisi ise dinî inançların kaidelerini ispat için kullanılan delilleri mecrâsından çıkarmak, teferruata dalarak konuyla ilgisi olmayan sorular ve cevaplar ortaya atmaktır. Ona göre bu konular, dinleyenleri daha fazla dalâlete sevk eden ve dinî akidelerle ikna olmayan kişinin cehaletini artıran hususlardır. Çünkü bazı konuşmalar uzatıldığında karışıklığa sebep olurlar. Gazzâlî, zihni geliştirmek için dahi olsa bu meselelerden bahsetmeyi faydalı bulmaz, zekâsını geliştirmek isteyen kişiyi dinî ilimlerle meşgul olmaya yöneltir.⁶⁰ Gazzâlî kelâm ilmini tahsil etmesi gereken talebenin özelliklerini ise şöyle açıklar:

“Bir âlim için en uygun hareket; bu ilmi ancak şu üç vasfa sahip olan bir kimseye öğretmektir: Kelâm ilmini öğrenmek isteyen insan, kendisini ilmi çalışmalara adanmış olmalıdır. Zira başka bir sanatla meşgul olanların bu işleri, onları bu ilmin tamamını öğrenmekten ve beliren şüpheleri giderecek derecede yetişmekten meneder. Bu ilmi öğrenmek isteyen zekâ, sür'at-i intikal ve fesâhat bulunmalıdır. Çünkü zekâsı müsait olmayan bir kimse, öğrendiklerinden pek fazla yararlanamaz. Süriat-ı intikale sahip olmayan kişi de, getirdiği deliller bakımından dinleyenlere

58 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 134-135.

59 Gazzâlî burada kelâmcıların ana konuları (*mesâil*) ispatlamak için geliştirdikleri ispat yöntemlerine ve bu çerçevede temas ettikleri fiziki konulara gönderme yapmaktadır. Burada zikri geçen *i'timad*, Allah tarafından cisme yerleştirilen ve onun fiilini belirleyen potansiyel bir güçtür; bkz. Osman Demir, *İlk Dönem Kelâmcılarında Sebep-Sonuç İlişkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 171-191.

60 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 134-135.

faydalı olamaz. Bu bakımdan böyle bir insanın konuşmasında, menfaatten çok zarar bulunur. Kelâm ilmini öğrenenin tabiatında salâh, diyanet ve takva hasletleri bulunmalı, şehvetleri kendisine galip gelmemelidir. Çünkü fâsik bir insan, en ufak bir şüphe ile dininden olur. Zira bu ufak şüphe, kendisiyle günah ve şehvetler arasındaki perdeleri yırtabilir. Böyle bir insan, şüphenin giderilmesine çalışmayıp onu sorumluluğun ağırlığından kurtulmak için bir ganimet ve fırsat sayar. Elbette ki böyle bir insanın bozması, ıslah etmesinden kat kat fazladır.”⁶¹

Gazzâlî'nin *İhyâ* başta olmak üzere çeşitli eserlerinde ortaya koyduğu bu fikirler, farklı çevrelerde değişik tepkilerin doğmasına sebep olmuştur. Bu nedenle, kitaplarına yanlış ve bâtil şeyler doldurmak, büyük kelâmcılara muhalefet etmek ve felsefeden etkilenmekle suçlanmış, eserlerinin yakılması yönünde fetvalar verilmiştir. Gazzâlî *Faysalü't-tefrika*'da bu eleştirilere cevap vermektedir. Seleflerinin mezhebine muhalefet ettiği iddiasıyla tekfir edildiğini belirten⁶² Gazzâlî, bu ithamları ahmakça bulur ve bu çerçevede taklit ve tekfir konularını ele alır.⁶³

Bu vesileyle döneminde yaygın olan mezhep kavgalarına da değinen Gazzâlî, bu hususta aşırı giden zümrelerden birinin de kelâmcılar olduğunu kaydeder. Kendi kelâm anlayışı dışındakileri kâfir sayan bu kişiler, Allah'ın kulları üzerindeki rahmet alanını daraltmışlardır. Ona göre kelâmcıların iman esası olmayan delillerini reddetmek kişinin imandan çıkmasını gerektirmez. İmanın kelâm, soyut deliller ve düzenlenmiş tertipler ile elde edileceğine inanan kişi ise yeni bir icat çıkarmıştır. Oysaki iman, Allah'ın kulunun kalbine attığı bir nurdur. Allah'tan hediye olan bu nur, bazen içten gelen ve değişmesi mümkün olmayan bir delil ile bazen uykuda, bazen de dindar bir kimsenin sohbetinden istifade edilerek hasıl olabilir.⁶⁴

Bununla birlikte Gazzâlî, kelâm delillerinin mutlak anlamda muteber olmadığını da söylemez. Her ne kadar nâdiren vuku bulsa da bazıları için bu deliller iman vesilesi olabilir. Ona göre bu hususta en faydalı usul, Kur'ân'da nasihat şeklinde ifade edilen sözlerdir. Kelâmcıların anlattıkları ise dinleyenlerde olumsuz kanaatler uyandırır. Cedel ile ortaya konan bu usul, inadın kökleşmesine de sebebiyet verebilir. Bu nedenle hiçbir kelâm ve fıkıh münazarasının

61 Gazzâlî, *İhyâ*, c. I, s. 135.

62 Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, nşr. Riyad Mustafa Abdullah, Dâru'l-Hikme, Beyrut 1986, s. 32.

63 Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 39-44.

64 Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 97-98.

da bir kelâmcının ya da fakîhin bir başka mezhebe döndüğü görülmez. Selefin, kelâm münakaşalarına dalarak, sorularla mesele ortaya çıkarınları şiddetle kötölemesinin de sebebi budur.⁶⁵

Gazzâlî'ye göre tehlikesi nedeniyle kelâm meselelerini uzun uzadıya incelemek iki tür insan dışında herkese haramdır. Bu kişilerden ilki, kalbinde şüphe uyanan ve bunu nasihat yollu sözlerle ve hadislerle gideremeyen kişidir. Kelâm delilleri, bu kişinin şüphesini giderebildiği ölçüde faydalı olmuş sayılır. Bu tür bir şüphesi olmayan kişileri ise kelâmdan korumak esastır. Çünkü bu sözleri dinlemek, insanın içinde bazı sıkıntıların doğmasına ve bazı hastalıklara sebep olan şüphelerin ortaya çıkmasına vesile olur. Sağlam imana sahip, aklı tam ve dinine sımsıkı bağlı olan bir kimsenin, şüphe hastalığına düşen birini tedavi etmek ve dini ifsat etmek isteyen bidatçilerden korumak için kelâm ilmini tahsil etmesi farz-ı kifayedir. Şüpheyi başka bir yoldan gidermek mümkün olmadığında, insanların kesin inanca döndürmek için kelâm öğrenmek de zorunludur. Gazzâlî'ye göre, Kur'ân'ın ihtiva ettiği ve Hz. Peygamber'in getirdiği şeylere kesin olarak inanan bir kişi, delilini bilmese de Müslümandır. Kelâmî delil ile hâsıl olan iman ise zayıftır ve herhangi bir şüphe ile yok olmaya mahkumdur. Bu açıdan en sağlam iman, çocukluktan itibaren tevâtür derecesine varan haberleri işiten veya buluş çağından sonra ifadesi güç halleri müşahede ettikten sonra inanan halkın imanıdır. Bu imanın pekişmesi ise ibadete ve zikre devam ile olur. Takva mertebesine ulaşarak içini dünyevî kirlerden temizleyen ve ibadete devam ederek seviyesini yükselten kişiler için ise marifet nurları parlar ve taklit şeklinde bildikleri hususlar gözle görülüyormuş gibi ortaya çıkar.⁶⁶

Gazzâlî, *Cevâhirü'l-Kur'ân* adlı eserinde ise kelâmcıları, bütün ilimlerin kendisinden çıktığı bir okyanus ve bir hidayet kaynağı olan Kur'ân ve sünnete yöneltmeye çalışır.⁶⁷ Burada kelâm ilmini öz (*lûbâb*) ilimlerden tamamlayıcı ve ek ilimler sınıfına dâhil eden Gazzâlî, bu ilmin gayesinin, bidat ve dalaletleri reddetmek ve şüpheleri gidermek olduğunu söyler. Bu konuda daha önce, iki farklı tabakaya hitap eden eserler yazdığını kaydeden Gazzâlî, bunlardan Ehl-i sünnet akîdesini *Kavâ'idü'l-akâid*'de özetlediğini,

65 Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 99-100.

66 Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 100-101.

67 Gazzâlî, *Cevâhirü'l-Kur'ân, ve dürerühû*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut 1990, s. 9. Gazzâlî Kur'ân delilleri ile insan fitratının başka delil aramaya ihtiyaç bırakmadığını çeşitli eserlerinde sıkça dile getirir; bkz. *İhyâ*, c. I, s. 143-144.

akîdenin inceleme ve tetkike dayanan kısmını ise *el-Iktisâd*'da belirttiğini ifade eder. Ona göre bu sonuncu eser, marifet kapılarını açmaya kelâmcıların eserlerinden daha yakındır. Ona göre kelâm ilminin amacı, avamın itikadını bidatçılardan korumaktır. Gazzâlî, hakikatlerin keşfi konusunda işe yaramayan bu ilmin asıl işlevinin, *Tehafütü'l-felâsife*'de ve bâtinîleri red için yazılan kitaplarda gösterildiği gibi, akîdeyi savunmak olduğunu söyler. Ona göre bu ilmin âleti ise mücadele ve hakikî burhanla delil getirme yöntemini öğreten mantıktır.⁶⁸

Gazzâlî burada, İslâmî ilimler içinde fıkıh ve kelâmın yerini ve birbirleriyle olan ilişkisini tekrar dile getirir. Ona göre bu iki disipline dünya düzeni için gerek duyulur. Bu bakımdan fakîh ile kelâmcının derecesi birbirine yakındır, ancak fıkhaya duyulan ihtiyaç daha genel, kelâma duyulan ihtiyaç ise daha şiddetlidir. Fıkıhçıya, evlenme ve beslenme gibi hususlarla ilgili hükümleri muhafaza için, kelâmcıya ise şerhlerin etrafa yayılmaması amacıyla bidatçinin zararını defetmek için ihtiyaç duyulur. Fukahâ hac için Mekke yolunda aşevleri inşa eden kişilerdir, kelâmcılar ise hac yolunda hacılara kılavuzluk eden ve onları koruyan muhafızlardır. Ancak Gazzâlî yalnızca fıkıh ve kelâmı uğraşmanın fakîh ve mütekellimin derecesini düşürceğini söyleyerek onları mârifetullah ilmi olarak nitelediği tasavvufa yönlendirir. Eğer bu kişiler sahip oldukları sanatlara, hak yoluna girip dünya zinetinden sarf-ı nazar etmeyi de katarlarsa, başkalarına olan üstünlükleri, güneşin aya olan üstünlüğü gibi olur. Bunda kusur ettikleri takdirde ise dereceleri aşağıya düşer.⁶⁹

C. *İhyâ* Sonrası: Uzletten Çıkış ve İkinci Hocalık Dönemi (499-505/1105-1111)

Gazzâlî'nin Nişabur'da ders okutmayı kabul etmesiyle başlayan bu dönem, birincisi kadar zevkli ve hareketli olmamıştır. Bir süre sonra yeni bir sükûnet hayatının özlemini duyan Gazzâlî, sağlığının bozulmasını da bahane göstererek üç yılı aşkın bir süredir yerine getirdiği bu vazifeden ayrılmış ve Tus'a geri dönmüştür. Ancak bu sırada o, telif çalışmalarına devam ettirmiş ve önemli eserler kaleme almıştır. Bunlardan en önde geleni, aynı zamanda onun

68 Gazzâlî, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, s. 21.

69 Gazzâlî, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, s. 18-21, 23-24.

entelektüel otobiyografisini de oluşturan *el-Munkızu mine'd-dalâl* adlı eserdir. Gazzâlî bu risalede, hakikati arayış sürecini, bu sırada uğradığı durakları ve bu arayışın sonuçlarını açık bir şekilde anlatmaktadır. Bu eserde hakikati arayan grupları; kelâmcılar, bâtinîler, filozoflar ve sûfîler olarak dörde ayıran Gazzâlî, bu grupları tek tek ele alarak incelemektedir. İşe kelâm ilmi ile başlayan Gazzâlî, bu ilmin ortaya çıkışı, gayesi ve değeri hakkında bilgi verdikten sonra bazı eleştirilerde bulunmaktadır:

“Önce kelâm ilmine başladım. Onu esaslı bir şekilde öğrendim. Bu sahadaki uzmanların kitaplarını mütâlaa ettim. Sonunda bu ilmi kendi maksadını ifade etmeye yeterli, fakat benim gayemi ifade için yetersiz buldum. Onun amacı, Ehl-i sünnetin akidesini muhafaza etmek ve onu bidat ehlinin tehlikelerine karşı korumaktır. Allah Teâlâ, kullarına Resûlünün diliyle bir akide göndermiştir ki bu, onların din ve dünya hayatlarının kurtuluşunu içine alan hakikattir. Nitekim Kur'an-ı Kerim ile Hz. Peygamberin sözleri bunun teferruatını bize bildirmektedir. Fakat şeytan, bidat ehlinin vesveselerinden sünnete aykırı bir çok şeyler katmış, onlar da bunları dillerine dolamışlar ve neredeyse doğru itikadı, sahiplerine karışık bir şekilde göstermeye kadar gitmişlerdir. Bunun üzerine Allah Teâlâ, kelâm âlimleri zümresini ortaya çıkarttı ve onların düzenli sözlerle, icat çıkaran bidatçilerin sahih sünnete karşı uydurdukları şeyleri açığa çıkararak Ehl-i sünnete yardım etmeye sevketti. İşte kelâm ilmi ve kelâmcılar bundan doğdu. İçlerinden bir zümre, Allah Teâlâ'nın kendilerine verdiği vazifeyi ifa etmiş, sünneti müdafaayı, nübüvvetin kabulü ile benimsenen akideyi korumayı ve bidat ehlinin ortaya attıklarını değiştirmeyi iyi becermişlerdir. Fakat bu hususta hasımlarından aldıkları mukaddimelere dayanmışlardır ki sonunda bunları zorla kabule mecbur kalmışlardır. Bu da ya taklit ya icmâ-i ümmet ya da Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin sözlerinin mücerret kabulünden ibaretti. Onların en fazla uğraştıkları şey ise, hasımlarının tenakuzlarını bulup çıkarmak, kabul ettikleri esasların doğurduğu yanlış fikirleri muaheze etmektir. Oysa bu metot, zorunlu bilgilerden (zarûriyyât) başkasını kabul etmeyen kimseler için faydasızdır. Bu yüzden kelâm ilmi beni tatmin etmedi ve şikayetçi olduğum derdime derman olmadı. Evet kelâm ilmi meydana çıktıktan ve bu alandaki çalışmalar çoğalıp üzerinden bir süre geçtikten sonra, kelâm âlimleri Ehl-i sünnet akidesinin müdafaasından başka eşyanın hakikatlerini de araştırmaya başladılar. Cevherleri, arazları ve bunların hususiyetlerini derinlemesine araştırdılar. Fakat ilimleri olan kelâmın maksadı bu olmadığından onun asıl gayesine ulaşamadılar. Bu yüzden halkın ihtilaflarındaki müphem tarafları, karanlıkları tamamen izale edecek bir sonuca varamadılar. Bu neticenin tahakkuk etmesini imkansız görmem. Hatta bunun bir zümre için tahakkuk etmesine de şüphe etmem. Fakat bunun evveliyattan olmayan bazı hususlarda taklitle karışık olduğu da şüphesizdir. Şu anki maksadım, bu ilimden şifa

bekleyenleri ümitsizliğe sevk etmek değil, kendi durumumu anlatmaktır. Zira şifa ilaçları, hastalığın çeşidine göre değişir. Nice ilaçlar vardır ki bir hastaya fayda diğerine ise zarar verir.”⁷⁰

Gazzâlî burada, kelâm ilminin toplumsal bir ihtiyaçtan doğduğunu, bu ihtiyacın kelâmcıların ilk halkasına dâhil olan bir grup tarafından layıkıyla yerine getirildiğini belirtmekte, kelâm ilminin asıl gayesinin ise, “Ehl-i sünnet inancını savunmak” olduğunu tekrarlamaktadır. Ona göre kelâmın bu işlevi, kelâmcıları doğal olarak, düşmanlarının silahını kullanmaya sevk etmiştir. Ancak aklın zarûrî ilkelere başka bilgi kaynağı kabul etmeyen kişiler için bu metod yetersiz kalmıştır. Bunun yanında kelâm disiplinine olan ilginin artmasıyla birlikte kelâmcılar cevher ve araz⁷¹ gibi kelâmın maksadını aşan konularda derinleşmişler ancak tam olarak kuşatamadıkları bu sahada son sözü söyleyememelerinden dolayı tereddütte kalmışlardır. Bu nedenle kelâm ilminin kendi kişisel problemine çare olamadığını belirten Gazzâlî, kendi dışındaki kimselerde ise işe yarayabileceğini kabul eder. Burada Gazzâlî, ilk dönem kelâmcılarını, tam olarak kavramadan felsefe eleştirisi yapmakla itham eder. Ona göre, bu nedenle, kelâm eserlerinde filozofları reddetmek için ortaya konulan fikirler, birbiriyle çelişkili ve ehemmiyetsizdir. Dolayısıyla bu fikirlerle bırakın ilimlerin inceliklerini bilen bir kişinin, halktan bir kimsenin bile aldanması mümkün değildir.⁷²

Gazzâlî, kelâm ilminin İslâmî disiplinler içindeki yerini ve değerini en açık biçimde *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl* adlı eserinde ortaya koymuştur. O, önceki eserlerinde de kelâm ilminin asıl olduğunu ve İslâmî disiplinlere kaynaklık ettiğini belirtmiştir.⁷³ Burada ilimleri aklî ve dinî ilimler olarak ikiye ayıran Gazzâlî, ilkini; tıp, matematik ve geometri; dinî ilimleri ise; kelâm, fıkıh, fıkıh usulü, hadis, tefsir ve bâtin ilmi (kalbi kötü huylardan arındırma ilmi) olarak sıralar. Ona göre gerek aklî ilimler gerekse de dinî ilimler, kendi içerisinde küllî ve cüz'î kısımlara ayrılır. Dinî ilimlerden küllî ilim olma

70 Gazzâlî, *el-Munkız*, s.132-137.

71 Cevher ve araz, kelâmcıların âlemin yapısını izah için kullandıkları iki önemli kavramdır. Kelâmcıların çoğuna göre âlem yaratılmış olan bu cevher ve arazlardan oluşur. Bu husus, aynı zamanda hudus delilinin önemli bir önermesini oluşturur. Gazzâlî'nin bu kavramların kelâmda bilinçsizce kullanılmasına itiraz etmektedir. Nitekim o da isbât-ı vâcib konusunda bu kavramlara yer vermiştir; bkz. *el-İktisâd*, s. 24-33.

72 Gazzâlî, *el-Munkız*, s. 138.

73 Gazzâlî, *el-Menhûl*, s. 5; a.mlf., *el-İktisâd*, s. 15; a.mlf., *İhyâ*, c. I, s. 36.

vasfına en uygun olan kelâmdır. Bir müfessir Kitâb'ın anlamını, muhaddis hadisin sübût yolunu, fakîh mükelleflerin fiillerinin hükümlerini, usulcû ise hükümlerin delillerini araştırırken, kelâmcı tüm bunları kuşatan en genel şeyi, yani mevcûdu (varlık) araştırıp incelemektedir.⁷⁴ Gazzâlî kelâmın küllî bir ilim olduğu iddiasını ve onun diğer ilimlerle olan münasebetini ise şöyle izah etmektedir:

“Kelâmcı var olanı önce kadîm (öncesiz) ve hâdis (önceli, sonradan olan) olmak üzere ikiye ayırır. Ardından, sonradan olanı (*muhdes*) “cevher” ve “araz” olarak bölümlere ayırır. Daha sonra arazı, kendisinde hayat, ilim, irâde, kudret, işitme ve görmenin şart olduğu araz ve renk, koku ve tat gibi, bu şartlara ihtiyacı olmayan araz şeklinde ikiye ayırır. Cevheri de hayvan, bitki ve cansız olmak üzere üç kısma ayırır ve bunların türlere veya arazlara göre değişimini açıklar. Kelâmcı daha sonra kadîmi inceler ve kadîmin çoğalmadığını, sonradan varolanlar gibi kısımlara ayrılmayıp, tam tersine, onun tek olması ve kendisi için zorunlu (*vâcib*) vasıflarla, imkansız işlerle ve mümkün (*caiz*) hükümlerle, sonradan olan şeylerden ayrılması gerektiğini açıklar. Bu arada kadîm ile “caiz”, “vâcib” ve “imkansız” arasındaki farkı belirtir. Kelâmcı daha sonra, fiilin kadîm için asıl itibariyle mümkün olduğunu, âlemin de kadîmin mümkün bir fiili olduğunu, mümkün olması itibariyle âlemin bir meydana getiriciye (*muhdis*) ihtiyaç duyduğunu; aynı şekilde elçiler göndermenin kadîmin mümkün fiilleri arasında olduğunu, kadîmin buna ve elçilerin doğruluğunu mucizelerle göstermeye muktedir olduğunu ve bu mümkünün vaki olduğunu açıklar. İşte bu noktadan itibaren kelâmcının sözü biter ve aklın işlevi sona erer. Aslında akıl, peygamberin doğruluğuna delalet eder, fakat sonra kendini azlederek, peygamberin Allah, âhiret ve aklın tek başına idrak edemeyeceği fakat aynı zamanda imkansızlığına da hükmedemeyeceği benzeri konular hakkında söylediği şeyleri kabul ettiğini itiraf eder. Nitekim Şer', aklın tek başına idrak hususunda yetersiz kalacağı bazı şeyleri getirmiştir. Zira akıl, tâatin âhirette mutluluk sebebi, masiyetin mutsuzluk sebebi olacağını tek başına idrak edemez. Bununla birlikte bunların imkansızlığına da hükmedemez. Akıl, mucizenin doğruladığı kişilerin doğrulanması gerektiğine hükmeder ve ondan gelen haberi bu yolla tasdik eder. İşte kelâm ilminin içeriğini oluşturan konular bunlardır. Bütün bunlardan anlaşılmalıdır ki; kelâmcının inceleme ve araştırması, öncelikle en genel şeyden yani mevcûddan başlayıp detaya doğru iner. Bu detay içerisinde, diğer dini ilimlerin Kitâb, Sünnet ve Peygamberin doğruluğu gibi ilkelerini ortaya koyar. Bu noktadan sonra müfessir, mütekellimin inceleme alanına giren şeyler arasından özel birini yani Kitâb'ı alır ve onun tefsiriyle uğraşır. Muhaddis, mütekellimin inceleme

74 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, s. 8.

alanına giren şeyler arasından özel birini yani Sünneti alır ve bunun sübût yollarını araştırır. Fakîh bunlar arasından özel birini, yani mükellefin fiilini alır ve bu fiilin vücûb, hazr ve ibâha yönlerinden Şerîin hitabına olan nisbetini inceler. Usulcû, özel birini yani mütakellim tarafından doğru söylediği ispatlanan peygamberin sözünü alır ve bunun hükme delalet yönünü inceler ki bu delalet ya sözün lafzı ile, ya mefhumu ile veya manasından aklen anlaşılma ve istinbat edilme şeklinde olmaktadır. Usulcünün inceleme ve araştırması, Hz. Peygamberin söz ve fiillerinin dışına çıkmaz. Kitap da zaten Hz. Peygamberden işitilmiş ve icmâ Onun sözüyle sabit olmuştur. Buna göre deliller Kitâb, Sünnet ve icmâdan ibarettir. Hz. Peygamberin sözünün doğruluğu ve hüccet oluşu kelâm ilminde sabit olur. Öyleyse kelâm ilmi bütün dini ilimlerin ilkelerini (*mebâdî*) isbat görevini yüklenmiş olmaktadır. Bütün dinî ilimler kelâm ilmine nisbetle cüzîdir. Kelâm ilmi ise rütbece en yüksek ilimdir. Zira bu cüzî ilimlere kelâm ilminden inilmektedir.”⁷⁵

Gazzâlî, dinî ilimlerle donanmış mutlak bir âlim olmak için kelâm tahsilini zorunlu görse de, usulcû, fakîh, müfessir veya muhaddis olabilmek için kelâm öğrenmenin şart olmadığını söyler. Çünkü her bir cüz’î ilmin, taklit yoluyla önceden kabul edilen ve sübûtunun kanıtı başka bir ilimde aranan bazı ilkeleri vardır. Fakîh, mükellefin fiilinin Şeriatın hitabına nisbetini incelerse de mükelleflerin ihtiyarî fiillerinin bulunduğunu ispatlamak ve bunun gibi Şeriatın hitabının sübûtuna ve Allah’ın, kendi zâtıyla kâim olan emir ve nehiy şeklinde bir kelâmı olduğuna kesin delil getirmek fakîhin görevi değildir. Fakîh, hitabın Allah’tan, fiilin mükelleften sabit olduğunu kelâmcıdan taklit yoluyla ön kabul şeklinde alır ve fiilin hitaba nîsbetini inceleyerek fıkıh ilminin nihai fonksiyonunu yerine getirir. Gazzâlî usulcünün de aynı şekilde Peygamber sözünün hüccet olduğunu ve bunun, doğruluğu zorunlu bir delil olduğunu kelâmcıdan taklit yoluyla aldığını sonra bunun delalet yönlerini ve sıhhat şartlarını inceler. Ona göre cüz’î ilimlerden biriyle uğraşan her âlim, uğraştığı ilmin prensipleri konusunda doğal olarak taklitçidir. Ancak âlim, en yüksek ilme yükselecek olursa artık taklitçi olmaz, fakat bu defa da uğraştığı ilmin sınırlarını aşır, başka bir ilmin alanına girmiş olur.⁷⁶

Gazzâlî’nin kelâmı küllî bir disiplin haline getirmesi, kelâm tarihinde önemli bir dönüşümü ifade eder. Ondan önce de itikâdî konuları ele alması nedeniyle kelâmın asıl olduğu ve dinî ilimlerin

75 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, s. 9.

76 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, s. 10.

temel ilkelerini belirleme görevinin bulunduğu birçok âlim tarafından dile getirilmiştir.⁷⁷ Bu açıdan onun, var olan bir süreci devam ettirdiğini söylemek ve bunu yaparken kelâmın konumunu ve diğer disiplinlerle olan irtibatını netleştirdiğini belirtmek doğru olur. Böylece Allah'ın varlığını, sıfatlarını ve fiillerini konu edinen kelâm, topyekün bir varlık araştırması haline dönüşür. Kelamcıları, hasımlarının silahlarını bilinçsizce kullandıkları için eleştiren Gazzâlî, bunun çözümünde kelâmın konusunu “mevcûd” olarak belirlemiştir. Böylece tüm İslâmî ilimlerin temel ilkelerini tespit etme makamına yükselen kelâm, kendi deliller sistematüğını oluşturarak felsefe karşısındaki konumunu güçlendirecektir. Gazzâlî hayatının son evresinde bir din ilmi olan kelâmı, filozofların ilimler sisteminde metafizik için kullanılan “küllî ilim” mesabesinde görmüştür.⁷⁸ Böylece o, kelâm ile felsefeyi “küllî ilim” olmak bakımından eşitlemekle kalmamış, kelâm ile diğer dinî ilimler arasındaki ilişkiyi de net olarak belirlemiştir. Ciddi eleştirilere konu olan bu değişimin kelâm tarihinde önemli etkilerinin olacağı kuşkusuzdur. Nitekim Gazzâlî sonrası dönemde bu etkilerin izini tespit etmek mümkündür.⁷⁹

Gazzâlî, son eseri olarak kabul edilen *İlcâm'ül-avâm an ilmi'l-kelem*'de ise halkın kelâm tartışmalarından uzak tutulması konusuna müstakil olarak incelemektedir. Diğer eserlerinde de sıkça dile getirilen bu husus, onun İslâm toplumunun en geniş kısmını oluşturan halkın imanını korumaya verdiği önemin bir sonucudur. Girişte Haşviyye'nin tecsîmi meşrulaştırmak için kendi yanlış telakkilerini selef görüşü diye takdim etmesinden duyduğu endişeyi dile getiren Gazzâlî, eseri yazma amacını da bu şekilde belirlemiştir. Böylece halk için yeterli olan selef akîdesinin ilkelerini tespit eder ve avamın kelâm ile irtibat kurma keyfiyetini sorgular.

Gazzâlî'ye göre şüphe ve tereddütlere yönelten kelâm delilleri halkın itikadına zarar veren bir özelliğe sahiptir. Halkın imanı için en sağlıklı delil, fikrî ve mantukî olanlar değil, afâkî ve enfüsî âlemde cereyan eden ilâhî kanunlardır. Bu hâdiseler sürekli olarak görülen ve tecrübe edilen delillerdir. İtikada ait bidatlarla karışık, bıkırtıcı

77 Kelâmın konusunda gerçekleşen dönüşüm ve bu süreçteki Gazzâlî'nin yeri ve tesiri hakkında bkz. İlyas Çelebi, “Ortaya Çıkışından Günümüze Kelâm İliminde Konu Problemi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 28 (2005) s. 19 vd.

78 Kutluer, a.g.m., s. 255-263.

79 Kelâmın konusundaki değişim ve Gazzâlî'nin buna olan etkisi için bkz. Çelebi, a.g.m., s. 19-24.

sözler ve bunlardan doğan zararlar, kelâmcıların ve kelâm ilminin zuhurundan sonra görülmeye başlamıştır. Kelâm yoluna itibar etmeyen sahâbe devrinde ise böyle şeyler yoktur. Hz. Peygamber ve ashâbı, Allah'ın varlığını, birliğini ve sıfatlarını açıklarken ilk kelâmcıların yaptığı gibi, Eski Yunan'dan alınan birtakım fikirlere ve mantık kaidelerine dayanmamışlardır. Onlar bunun fayda ve-receğini düşünselelerdi, Allah'ı ve sıfatlarını ispat eden meselelerde lafı uzatırlar, her şeyden çok bu delillerden bahsederlerdi.⁸⁰

Bununla birlikte Gazzâlî daha önce de dile getirdiği gibi, kelâmın mutlak olarak zararlı olduğunu söylemez. Bu ilim, gerekli durumlarda ve dozda kullanıldığında faydalı olan bir devadır. İlaçlar ise sağlamlara nisbetle daha az sayıda olan hastalara verilir. Bu nedenle ruh ve itikad hastalıklarının tedavisinde hastalığın cinsi, hastanın yapısı ve ilacın miktarı dikkate alınmalıdır. Bu türden ilaçlar her hastaya verilmemeli hatta mücadele etmeksizin ve delil getirmeksizin iman esaslarını tasdik edenler bu ilaçtan uzak tutulmalıdır. Çünkü, sağlamlara ilaç vermek, hastalara vermemekten daha tehlikelidir. Esas olan tedavinin yerinde ve gereğince yapılmasıdır.⁸¹

Gazzâlî'ye göre halka düşen görev, bu konuları düşünmekten ve soru sormaktan hem zihnini hem de dilini alıkoymaktır. O, avâmın kelâmdan uzak tutulmasını, tabiatı gereği denizlere dalarak buradaki inci ve mücevherleri çıkarmak isteyen ancak müzmin bir rahatsızlığından dolayı bundan alıkonulan kişiye benzetir.⁸² Gazzâlî'ye göre kendini bundan alıkoymayan kişi ise Allah'a ibadetle, Kur'ân okumakla ve zikirle meşgul olmalıdır. Eğer buna da güç yetiremiyorsa bir ilimle, sanatla, ustalıkla ya da son çare olarak bir oyun ya da eğlenceyle meşgul olmalıdır. Bunların hepsi onun, bu derin, tehlikeli ve karanlık denize dalmasından daha hayırlıdır. Avâmın bedenî günahlarla meşgul olması bile Allah'ın marifetini

80 Gazzâlî, *İlcâmü'l-avâm an ilmi'l-keâm*, nşr. Muhammed Mu'tasımibillah el-Bağdadî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1985. s. 80-82. Gazzâlî son eserlerinden sayılan *el-İmlâ fi işkâlâti'l-İhyâ* adlı eserde de benzer serzenişlere devam etmiştir; bkz. *el-İmlâ fi işkâlâti'l-İhyâ*, (*Ihyâ ulumi'd-dîn*'in sonunda) Müessesetü'l-Halebî, Kahire 1968, s. 41-42.

81 Gazzâlî, *İlcâm*, s. 118.

82 Gazzâlî, *İlcâm*, s. 77. Gazzâlî bir başka eserinde ise halkın kelâma dalmaktan menedilmesini, boğulma endişesiyle çocukların Dicle kenarında yüzmekten alıkonulmasına benzetir; bkz. Gazzâlî, *er-Risâletü'l-va'ziyye (Mecmuatü'r-Resâili İmam el- Gazzâlî içinde)*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986, s. 57-58.

araştırmasından daha sağlıklıdır. Çünkü günahın neticesinde fâsıklık vardır, ancak O'nun marifetini araştırmada yapılacak hatanın sonucunda ise şirke düşme tehlikesi bulunur.⁸³

Gazzâlî, avâmın akâid delilleriyle ancak iki sebeple meşgul olmasını uygun bulur: Bunlardan ilki, bu delillerin Kur'ân'daki delilleri aşmaması, diğeri ise bu delillerle basit ve yüzeysel bir şekilde ilgilenmeleri ve derin araştırmadan kaçınmalarıdır. Gazzâlî avâmın, cevher-araz, hâdis-muhdis vs. kelâmî istilahlarla meşgul olmasına ise kesinlikle razı değildir. Çünkü onların muhtaç olduğu tüm deliller, Kur'ân'da mevcuttur. Kur'ân'ın delilleri herkesin faydalandığı gıda gibidir, kelâmın delilleri ise kısmen faydalı olan ancak umuma zarar veren deva hükmündedir.⁸⁴ Kur'ân'da Allah'ın varlığına işaret eden beş yüz civarında âyet bulunduğunu söyleyen Gazzâlî, bunları *Cevâhirül-Kur'ân*'da topladığını ve bunlarla Allah'ı bilmenin mümkün olduğunu söyler. Ona göre Kur'ân âyetleri itminan ve ririrken, kelâmcıların hudûsa dayalı delilleri kalpleri bozmaktadır.⁸⁵ Kur'an'daki ispat delilleri küçük büyük herkesin istifade ettiği suya, diğer ilmî deliller ise yetişkinlerin faydalandığı ancak küçüklerin dokunması tehlikeli olan yiyeceklere benzemektedir. Bu nedenle kelâmcıların Kur'an'ı aşan araştırma yöntemleri zorlama, bunlardan doğan meseleleri çözme çabaları ise bidattir.⁸⁶

Sonuç

Gazzâlî'nin kelâm ilmi ve kelâmcılar hakkındaki görüşlerinin, dönemlere, şartlara, muhataplara ve kendi ruh haline göre değişkenlik göstermekle birlikte, özünde aynı olduğunu söylemek mümkündür. Kelâmın temellendirici ve savunmacı yönlerinin farkında olan Gazzâlî, bu hususlarda görülen aksaklıkları gidererek bu ilmi daha işlevsel hale getirmeye çalışmıştır. Ona göre kelâm; başta en yüce varlık ve onun sıfatları olmak üzere, İslâm itikâdının ana konularını ele alan en şerefli ilimdir. Kur'ân ve hadislerin özünü oluşturan bu esasları içselleştirmek sağlıklı bir inancın tesisi açısından zorunludur. Kur'ân'da ortaya konan deliller ve sahâbenin anlayı-

83 Gazzâlî, *İlcâm*, s. 77.

84 Gazzâlî, *İlcâm*, s. 77-78.

85 Gazzâlî, *İlcâm*, s. 78-79.

86 Gazzâlî, *İlcâm*, s. 81.

şı bağlamında öğrenilmesi gereken bu konular, herkesin ihtiyaç duyduğu gıda hükmündedir. Gazzâlî, Ehl-i sünnet akâidinin temel esaslarını oluşturan bu ilkeleri, *Kavâidü'l-akâid* adlı eserinde özetlemiştir. Kelâm ilmi, ele aldığı bu konular itibarıyla, dinî ilimlerin ortak paydasını ve temelini oluşturur. Bu nedenle Allah'ın varlığı kabul edilmeden ve nübüvvet kurumu tasdik edilmeden, diğer disiplinlerin taalluk edeceği hükümlerden bahsetmek doğru olmaz.

Gazzâlî, kelâmın savunmacı yönünü ise daha çok bu disiplinin benimsediği yöntemle bağlantılı görmüştür. İnanç esaslarını iç ve dış tehditlere karşı korumayı gaye edinen kelâm, bu işi başta cedel ve münâzara olmak üzere çeşitli şekillerde yerine getirir. Bu yöntemin değeri, muhatapların bilgi düzeylerine göre değişebilmekte, faydası olduğu kadar zararı da dokunabilmektedir. Bu bakımdan kelâm, ehliyetli doktorlar tarafından, itikadında sakatlık bulunan kişilere tatbik edilmesi gereken bir tedavi yöntemidir. Taklit yoluyla kazanılan güçlü bir imanı olan halkın (*avâm*) ise, bu reçetelerden uzak tutulması gerekir. Halk için esas olan selef metoduna tâbi olmak ve *Kavâidü'l-akâid*'de ortaya konan itikadî bilgilerin dışına çıkmamaktır. Kelâm yönteminin (*cedel*) şartlara ve muhataplara göre iyi ayarlanması gerektiğini her vesile ile belirten Gazzâlî, bunun en güzel örneklerini filozoflar ve bâtınîlerle olan mücadelesinde göstermiştir. Ona göre akâidesine şüphe bulaşan kişi ise *el-İktisâd*'da ortaya konan orta dereceli deliller ile iyileştirilmelidir. Gazzâlî, her halükârda bu seviyeyi aşan itikadî hastaların bulunduğunu da söylemektedir. Bunlardan taassup ve inada saplananlar kılıç zoruyla, durumu daha ümit verici olanlar ise yumuşak bir dil ve telkin ile yola getirilmeye çalışılmalıdır.

Gazzâlî kendi döneminde, bu yöntemin yanlış uygulamalarından kaynaklanan hataları ise herhangi bir belirlemede bulunmaksızın topyekün kelâm ilmine teşmil etmiştir. Onun kelâm karşıtlığı, en bariz biçimde *İhyâ*'da göze çarpmaktadır. Burada o, salt cedelden ibaret bir disiplin olarak gördüğü kelâma oldukça sert eleştiriler yöneltmiştir. Onun asıl tepkisi ise, hasmı ilzâm etmeye dayanan bir kelâm yaklaşımının moda haline gelmesidir. Öyle ki; halkın imanını korumayı gaye edinen bu ilim, halkın korunması gereken spekülâtif bir tartışmaya dönüşmüştür. O, bu gereksiz mücadelenin toplumda bölünmelere sebep olduğunun, halkı yanlış etkilediğinin ve faydadan çok zarar getirdiğinin farkındadır. *İhyâ*'da tasvir edilen kelâm, halkın imanını zayıflatan, âhîret yolundan alıkoyan, amacından uzaklaşan, insanları aldatan ve ancak ihtiyaç anın-

da kerhen tatbik edilmesi gereken bir yöntemdir. *İlcâmü'l-avâm* düşünüldüğünde onun bu tavrını hayatının sonuna kadar devam ettirdiği anlaşılmaktadır. *el-Mustasfâ*'da kelâmın konumunu yüceltilirken son eseri olarak kabul edilen *İlcâm*'da kelâm aleyhtarlığını sürdürmesi, onun zihninde kelâmın iki temel fonksiyonun iyice ayrıştığını gösterir. Bu nedenle onun kelâmın bir amaç haline dönüştürülmesine, ölçsüz ve yanlış uygulamalarına yönelttiği eleştiriler, konusu ve gayesi itibarıyla onun değerini teslim etmesine engel olmamıştır. Gazzâlî'nin kelâm algısını belirleyen bu iki eğilimi, ilk eserinden son eserine kadar tespit etmek mümkündür. Bu bakımdan onun kelâm yöntemi hakkındaki nihâî kararını *İlcâm*'da, İslâmî ilimler içinde kelâmın yeri ve değeri hakkındaki nihâî kararını ise *el-Mustasfâ*'da ortaya koyduğu söylenebilir.

Gazzâlî'nin kişisel sorunlarını sûfî epistemoloji ile çözmesi de kelâma olan tepkisinin artmasını sağlamıştır. İlim zihniyetinin zayıfladığı ve âlimlerin giderek dünyevîleşmeye başladığı bir dönemden beslenen bu eleştiriler, kelâmın asıl ve belirleyici yönünün ihmaline sebebiyet vermiştir. Neticede kelâm ve fikhî dünyevî ilim kategorisine yerleştiren Gazzâlî, âhîret yolunda işe yaramadıklarını, kelâmcı ve fakîhin gerçek bir âlim sayılmaları için tasavvufa intisap etmeleri gerektiğini söyler. Gazzâlî tasavvufu, dinî ilimlerin bir alternatifi değil, onların kemâle ulaşmasını sağlayan bir basamak olarak görmüştür. Ona göre nazarî ve amelî yol birbirini bütünülediğinden, burhânî ilimleri tamamlayan kişilerin tasavvufa yönelmesi gerekir. Gazzâlî son dönemi itibarıyla tasavvufa, salt dinî bir tecrübenin ötesinde metafizik bir anlam da vermektedir.⁸⁷

Gazzâlî'nin dönemin şartlarının da etkisiyle kelâma yönelttiği eleştiriler, ister istemez bu ilmin inşâî karakterinin ihmaline sebep olmuştur. Bunun bir yansıması olarak kelâm, itikâdî hükümlerini Kur'ân ve hadislerin zâhirinden çıkarılan hükümlere, amelî yönünü tasavvufa, deliller kısmını mantık ilmine ve varlık bahsini ise felsefeye devretmiş, neticede bidatçilerle mücadele eden nazarî bir yönetime (*cedel*) indirgenmiştir. Anlamını bidatlerin ve şüphelerin zuhuruna bağlayan bu ilim, bizâtihi değil, ihtiyaç anında başvuru bir deva/muhafız hükmünde olmuştur. Kelâm geleneği ve tarihî gerçekler ile uyuşmayan bu yaklaşımın, kelâmın kapasitesini

87 Gazzâlî'nin çeşitli isimlerle nitelediği bu en üst teorik ilim hakkında kapsamlı bir araştırma için bkz. Alexander Trigger, "Gazzâlî'nin İlimler Tasnif(ler)i ve En Üst Teorik İlme Dair Tanımlamaları", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 30 (2011/1), s. 28-31.

ve üretkenliğini zayıflatacağı açıktır. Nasları anlama çabası olarak ortaya çıkan bu disiplin, ilk dönemde akıdeyi ispatlama ve savunma görevini birlikte üstlenmiştir. Esas olan, bu iki işlev arasında dengeyi gözetmek, sağlam bir teolojik zemin üzerinde güçlü tekniklere dayalı bir faaliyet gerçekleştirmektir. Aslında Gazzâlî de bunun farkındadır ve bu gerekçeyle, hasımlarının silahını bilinçsizce kullanan ve itikadî konuları sağlıksız önermeler üzerine bina eden kelâmcıları eleştirmiştir.

Hayatı boyunca Eş'arîliğin temel tezlerini destekleyen Gazzâlî, bu çerçeveye ile tam manasıyla tatmin olamamış, eksik gördüğü noktaları mantık ve felsefe ile takviye etmiştir. O, mezhep içi polemiklere girmekten kaçınmış ancak çeşitli İslâmî grupların ifrat ve tefrite varan fikirleriyle mücadele etmekten çekinmemiştir. Onun içinde bulunduğu sosyal ve psikolojik şartlar, zihninde ilk zamandan itibaren var olan kuşatıcı/küllî kelâm projesini tatbik etmesine izin vermemiştir. Gazzâlî'nin kelâm eserlerinin odağında, iman esaslarını yerleştirmeye ve şüpheleri gidermeye yönelik bir halk eğitimi vardır. Bununla birlikte Gazzâlî, ilk eserinden son eserine kadar, ondan önce de bir çok kişi tarafından dile getirilen, kelâmın aslı konumunun farkındadır. Nitekim *el-Menhûl*'de usûl ilmini kelâma dayandırmış, *el-İktisâd*'da kelâmın fıkıh karşısında asıl olduğunu belirtmiş, *İhyâ*'da itikad esaslarının dinî ilimlerin müşterek zemini olduğunu söylemiş, ancak kelâmın yerini ve değerini tam ve detaylı olarak *el-Mustasfâ*'da belirlemiştir. Son tahlilde onun elinde felsefî boyuta taşınan ve bir varlık araştırmasına dönüşen kelâm, şer'î ilimlerin ilkelerini tespit eden ve aralarındaki irtibatı sağlayan bir mevkiye yerleşmiştir. Böylece bu ilmin konusunu ve maksadını genişleten Gazzâlî, bu düşüncesini tam olarak eserlerine yansıtma fırsatı ise bulamamıştır. Onun eksik bıraktığı bu proje, sonraki dönemde müteahhirûn kelâmcıları tarafından tatbik edilecektir.

Abstract

From *al-Manhûl* to *İljâm*:

The science of *Kalâm* and the *Mutakallimûn* According to al-Ghazâlî

One of the most important thinkers in the history of Islamic thought, al-Ghazâlî's views caused serious changes in many of the Islamic sciences. In particular, he has a special position in the *kalâm*. He not only started a new era in the history of

the *kalâm*, but he also influenced the later development of that science in terms of both its contents and its methods. Moreover, he made important observations on, and critique of, both the previous legacy and current application of *kalâm*. Aware of the essential and foundational role of the *kalâm* among the Islamic sciences, al-Ghazâlî drew attention to the problems stemming from its method and its problematic applications at the time. The criticisms he made, however, sometimes appeared to have turned into a wholesome questioning of *kalâm* itself, which also seemed to contradict his emphasis on the value of the *kalâm* and the position he placed this discipline among other Islamic sciences. For this reason, his views on theologians and the science of *kalâm*, as well as his contributions to *kalâm*, have been discussed in the literature. Within this framework, there have been radically different arguments on this point, ranging from his complete loyalty to the Ash'arî school to his total or partial abandonment of this school, from his tendency to Sufism to his transformation of the *kalâm* into a metaphysics, and to his hostility towards the *kalâm* and philosophy. This article discusses al-Ghazâlî's views on the science of *kalâm* and the theologians in a chronological manner, and tries to investigate his perception of the *kalâm*.

Key Words: al-Ghazâlî, Science of *Kalâm*, *Mutakallimûn*, Critiques of *Kalâm*, Universal Discipline (*al-İlm al-Kullî*).